

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:1 • 2004

Kortare recensioner

Jakob Christensson, *Landskapet i våra hjärtan. En essä om svenskers natur-
umgänge och identitetssökande*, Lagerbringbiblioteket, Nordic Academic Press,
Lund 2002. 126 s.

Synen på naturen har gjorts till föremål för en lång rad vetenskapliga studier under inte minst de senaste decennierna. På svensk mark kan man nämna Orvar Löfgrens analys av 1800-talets borgerliga naturromantik i *Den kultiverade människan* (1979), liksom flera bidrag av bland andra Karin Johannisson, Sverker Sörlin, Lars Furuland och Gunnar Broberg. Vi vet ganska mycket om den förändrade natursynen under modern tid, och i flera analyser har problematiken kopplats till frågor såsom klassformering och nationalism.

Idéhistorikern Jakob Christenssons långessä *Landskapet i våra hjärtan* beträdder sålunda inte någon jungfrulig mark när det gäller ämnesvalet. Syftet med boken sägs vara att behandla naturens och landskapssynens roll i svensk självbild från sent 1700-tal till tidigt 1900-tal, och att visa "hur starkt tids- och kulturpräglat vårt förhållande till den omgivande naturen är". Detta åskådliggörs sedan med en associationsrik och lärd exposé där kända svenska konstnärer, författare och akademiker passerar revy.

Det bör sägas att *Landskapet i våra hjärtan* snarast är en populariserad historieframställning för det som brukar kallas den bildade allmänheten. Det torde till en del förklara frånvaron av en traditionell vetenskaplig frågeställning i boken, liksom av teori- och metoddiskussioner. Det har knappast varit Christenssons syfte med denna bok att bidra med nya perspektiv på natursynens historia, utan i stället att presentera ämnet i ny och lärd förpackning. Det empiriska stoffet i boken, liksom tankegångarna, känns i stort sett igen från tidigare forskning. Ett undantag kan sägas vara de avslutande kapitlen om Skåne, där boken i högre grad står på egna ben. Men med tanke på att författaren själv är professionell forskare, och boken utgiven i en skriftserie knuten till en historisk institution, hade man kanske kunnat förvänta sig ett litet tydligare förhållningssätt till den tidigare forskningen på området.

Nu saknas givetvis inte en tydlig tendens och metodik i boken. Inriktningen på den bildade eliten motiveras med att den "humanistiske forskaren" bör "ge röst åt det mänskligt individuella". På så sätt rättfärdigas att den intressanta frågan om hur natursynen tedde sig i bredare befolkningslager ställs i skymundan. Att svara på den frågan hade krävt något andra metoder än den traditionellt idéhistoriska som Christensson begagnar, det vill säga att identifiera en intellektuell elitdiskurs.

Boken är också traditionellt idéhistorisk i den mening att de (lärd) idéerna mestadels förklaras genom hänvisningar till andra idéer, snarare än att kontextua-

lisera dem med samtidens sociala, ekonomiska och politiska förhållanden. I tidigare forskning har ofta den moderna, romantiska natursynens kopplingar till kapitalism, urbanisering och industrialisering utretts och diskuterats, men i *Landskapet i våra hjärtan* lämnas sådana frågor med några undantag därhän.

Genom sin associativa stil väver författaren samman modern nationalromantisk naturvurm med den äldre folktrons magiska natursyn. Christensson vill dessutom hävda att den typiskt svenska uppskattningen av naturen hänger samman med att befolkningen här levtt nära naturen ända in i sen tid. Han hänvisar även till släktnamn och över tusen år gamla ortnamn för att bevisa denna tes.

På så sätt dribblas i någon mening det konstruerade och tidsbundna i natursynen bort – även om Christensson påpekar just dessa ting vid några tillfällen. Läsaren kan därmed lätt få intrycket att svensken till sin essens verkligen är en naturbeundrare och att detta har mycket gamla rötter. Ibland röjer dessutom författaren en viss uppskattning för denna naturromantik och dess företrädare. Det finns alltså ett ganska okritiskt förhållningssätt gentemot den ideologi som analyseras.

Över huvud taget är det problematiskt huruvida svensk nationalism egentligen är så mycket mer fokuserad på naturen än annan nationalism. Möjligen är den det i viss grad, men hur mycket? Naturen spelar snarast en viktig roll i all nationalism. Ett centralt element i nationella ideologier är sökandet efter det ursprungliga och genuina, och det har man alltid funnit i naturen och på landsbygden. Man kan hänvisa till det tätbefolkade och tidigt industrialiserade England, där naturen och landsbygden spelar framträdande roller i den nationella mytologin.

Landskapet i våra hjärtan erbjuder trivsamt läsning för dem som uppskattar lärdom av det mer traditionella slaget, och som känner sig hemma i skönandars vitttra sällskap. Christensson är en tonsäker stilist, och hans bok bör betraktas och bedömas som en välskriven essä. Om man söker efter nya forskningsrön bör man dock även bekanta sig med den övriga rikhaltiga litteraturen på området.

Samuel Edquist

Ulrik Langen (red), *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500–2000*, Roskilde Universitetsforlag, 2002. 245 s.

Forskningen kring ritualer har i europeisk historieskrivning fått något av ett uppsving det senaste decenniet och antologin *Ritualernes magt* är ett exempel på detta. Bidragsgivarna anlägger ett brett perspektiv; undertiteln anger omfånget: "europæisk historie 500–2000". I själva verket ligger den geografiska tyngdpunkten på Danmark, det är danska historiker som ligger bakom verket. Tidsmässigt görs nedslag under den långa perioden men inte någon av de åtta texterna omfattar den i sin helhet.

I antologins inledning skriver redaktören Ulrik Langen att ett gemensamt drag för samtliga artiklar är att studiet av ritualen går hand i hand med den historiska analysen snarare än den sociologiska eller antropologiska. Detta är ett metodologiskt påpekande, eftersom historikern inte kan studera ritualen i sig, utan bara en försvunnen praxis. Här utgör faktiskt antologins sista bidrag något av ett undantag, då det beskriver en nutida händelse: 50-års-minnet av Danmarks befrielse 1945. Langen menar också att uppfattningen om konsensus och konflikt förenar författarna, för det första genom synsättet att ritualer löser konflikter och för det andra genom att konflikten avgör vem som ska utforma ritualen.

Langen har även skrivit antologins första artikel som främst är en teoretisk diskussion om ritualforskningen. Här diskuteras ritualen som analytisk kategori på ett utförligt sätt. Langen förespråkar ett synsätt som ligger i linje med modernare ritualforskning, där ritualen mer ses som ett medel för kommunikation än för ensidig påverkan. Flera föregångare inom ritualforskningen diskuteras och kritiseras för att felaktigt blanda samman ritual och tradition. Trots det inledande avsnittets höga teoretiska ambitioner förblir flera av texterna empiriskt orienterade. Sebastian Olden-Jørgensen studerar hovkultur i Danmark 1536 till 1746 utifrån Volker Bauers karakteristik av olika typer av hov. Christian III:s 1500-talshov beskriver Olden-Jørgensen som patriarkaliskt, med nära band mellan adel och kung. Under Fredrik II skedde en övergång till det ceremoniella hovet, där kungens och adelns rivalitet ökade. Detta vidareutvecklades under 1600-talet och även under det danska enväldet. Tre utvecklingslinjer märks, enligt författaren. För det första skedde en utveckling från statsceremoniell till hovceremoniell, för det andra inträdde en konsolidering av ceremonien och för det tredje en övergång från ständs- till rangsamhälle vilket avspeglade sig i ceremonierna. Antologins tredje artikel är en studie av den saliska lagen på 500-talet. Pactus Legis Salicae, den äldsta nedskrivna saliska lagen, kan enligt Morten Munk Marcussen belysa frankernas förhållande till symboler och ritualer. Konflikter i samhället reglerades i detalj genom lagen, och enligt författaren framstod därmed samhället som en genomritualiserad kultur där symbolisk och hierarkisk status var primär. I Kim Esmarks text behandlas konflikter mellan kyrkliga och världsliga grupper i Frankrike under 1100- och 1200-talen. Esmark studerar några konflikter kring St Martinbasilikan med omnejd, och hur ritualer där iscensattes för att lösa dessa. Viktiga element i ritualerna var självförnedring samt medveten förnedring av relikter från prästernas sida och försoningsritualer av olika slag från de världsliga representanterna i konflikten. Ritualen förefaller ha varit en nödvändig del i samhällets konfliktlösning. Också duellen kan betraktas som en form av konfliktlösning, enligt Sune Christian Pedersen. Han studerar ett femtiotal dueller inom officerskåren i Danmark från andra hälften av 1700-talet fram till 1800-talets slut. Det var äran som stod på spel och konflikten kring den löstes genom duellen. Pedersen urskiljer två perioder med delvis olika karaktär. Före 1800 var

det oftast privata konflikter som låg bakom duellerna, och både meniga och officerare duellerade. Efter 1800 var orsaken istället att någon förnärmts offentligt och det var enbart officerare som duellerade vid denna tid. Under 1800-talet omformulerades slutligen äran så att det framstod som mer ärofullt att avstå från duellen än att delta.

Jesper Vaczy Kragh skriver om spiritismen från 1700-talets slut fram till första hälften av 1900-talet. Spiritismens spektakulära ritualer blev ett alternativ till den traditionella kristna trosutövningen, bland annat genom att spiritisterna förenade vetenskap och religion och genom att kvinnor kunde ta plats i ritualen. Thomas Lyngby studerar de minneshögtider som iscensattes av Hans Christian Knudsen efter slaget vid Reden 1801. De utformades rituellt med tal, sånger och *tableaux vivants* och skulle manifesteras en känsla av gemenskap då landet var hotat. Också Anette Warring studerar minneshögtider men av modernare slag. Hennes utgångspunkt är den minneshögtid som hölls 1995, på 50-årsdagen av Danmarks befrielse. Hon menar att man genom minneshögtider allt sedan 1945 skapat en bild av ockupationen och av det förflutna som bygger på en känsla av sorg snarare än hjältemod. Emellertid heroiserades motståndsmännens insatser, och Danmark framställdes enligt författaren som en av de allierade. Ett dialogiskt inslag fanns också i minneshögtiderna i mötet med besökaren, och där fanns också möjligheten att omforma minnet av det förflutna, menar Warring.

Artiklarna i *Ritualernes magt* förefaller i olika grad relevanta för bokens tema. Det är bara några få som på ett genomarbetat sätt använder ritualperspektivet. Främst är det, förutom Ulrik Langen själv, Kim Esmark och Anette Warring som problematiserar ritualen teoretiskt. Olden-Jørgensens, Marcussens och Lyngbys artiklar är mera renodlat empiriska studier av olika typer av ritualer. Pedersens text om duellen och Kraghs studie av spiritismen uppfattar jag som allt för löst knutna till ämnet. Deras relevans för boken som helhet blir inte tydlig och detta drar också ner intrycket något för antologin i dess helhet. Den hade vunnit på att stramas upp i teoretiskt hänseende. Slutintrycket blir att det finns alla möjligheter att vidareutveckla Ulrik Langens ambitioner att använda den modernare typen av ritulforskning i studiet av historien. Denna antologi får ses som den danska forskningens första steg i den riktningen.

Malin Grundberg

Arne Søby Christensen, *Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths. Studies in a Migration Myth*, Museum Tusulanum Press, København 2002. 391 s.

I dessa tider av postmodernt återupplivande av allehanda rudbeckianska skrönor – såsom att vandalerna skall ha utvandrat från Sverige, allt enligt Pontus Hulténs till forskning uselt förklädda fantasier – är det befriande att ta del av gammal he-

derlig weibulliansk exercis. Ty mitt i alla fascinerande diskursanalyser är det påfallande hur starkt beroende historievetenskapen trots allt är av den källkritiska skolbildning som växte fram i södra Skandinavien för ett sekel sedan. Ett av de senaste skotten på detta ännu långt ifrån döda träd är den danske forskaren Arne Søby Christensens *Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths. Studies in a Migration Myth*.

Som titeln antyder handlar analysen om en av de historiskt kända böcker som vi troligen aldrig kommer att få läsa, Cassiodorus stora gotiska historia från 500-talets första hälft. Romaren Cassiodorus (ca 485–ca 583) var sekreterare och rådgivare åt den ostrogotiske kungen Theoderik den store i Italien. Endast en mindre bearbetning av arbetet är bevarad, *De origine actibusque getarum* ("Om geternas ursprung och bedrifter"), vanligen kallad *Getica*, sammanställd av goten Jordanes ett par decennier senare. Den senare skriften har haft stort inflytande på senare tiders historieskrivning, i synnerhet på den som utformades inom ramen för göticismen. Det är till Jordanes, och alltså indirekt till Cassiodorus, man hänvisar när man vill göra gällande att goterna var förfäder till svenskarna.

Arne Søby Christensen har verkligen ansträngt sig att tränga bakom Jordanes och nå fram till Cassiodorus original. Projektet är förvisso dömt att misslyckas om vi därmed avser ett sökande efter texten som sådan – här kan Christensen inte göra mer än att gissa – men vi kan mycket väl nå trovärdiga slutsatser när det gäller den kontextuella situationen; vilka källor Cassiodorus kan ha nyttjat; vilken bild av det förflutna hans uppdragsgivare önskade se nedskrivna, och så vidare.

Christensen menar personligen att Jordanes och Cassiodorus är i det närmaste värdelösa som källor till *aldre* gotisk historia, det vill säga den historia som rymts i första tredjedelen av *Getica*. På initiativ av Theoderik skrev den romerske ämbetsmannen sin omfattande redogörelse utan tillgång till några som helst källor om tidigare århundradens gotiska vandringar. Förmodligen fabulerade han ihop allt, även idén att goterna skulle ha härstammat från våra breddgrader. En möjlig bidragande orsak är det faktum att Cassiodorus hade tillgång till grekiska skrifter i vilka det gjordes gällande att det levde folk i norr, vilka benämndes med termer som liknade ordet "goter", däribland Gautoi (götar). För att kunna förläna Theoderiks goter en ärorik historia plockade Cassiodorus sålunda folknamn och andra element från vandringshistorier och legender. De kompillerade myterna blev snabbt populära, i synnerhet bland andra historieskrivare, vilka tog Cassiodorus skrönor som modeller för egna myter om *origines gentium*, "folkursprung".

Arne Søby Christensen befinner sig på väl upptrampad mark. Han är sannerligen inte den förste som kritiskt granskat Jordanes i sömmarna. Emellertid går han ännu längre i sin källkritik än flertalet historiker har vandrat tidigare. Søby Christensen anser att de antika goterna (de som i källorna benämns med namnformer som *Gotones*) inte behöver ha haft någonting med folkvandringstidens ryktbara goter att göra. Det finns inget som tyder på en gotisk kontinuitet från

den kristna tideräkningens första två sekler till Theoderiks tid. På punkt efter punkt skriver Christensen på detta vis om historien. Till de företeelser han kraftigt tonar ned hör historien om den legendomspunne konung Ermanarik, som härskade över goterna norr om Svarta havet i mitten av 300-talet. Ermanarik har visserligen existerat, därom vittnar andra och bättre källor, men det mesta av vad Cassiodorus och Jordanes säger om honom och hans rike är enligt Christensen otillförlitligt. Källkritiken är obarmhärtig mot den förmente överherren, som egentligen tycks ha varit en tämligen svag kungafigur.

Christensen är skarpsinnig och mestadels övertygande i sin källkritiska djupdykning i *Geticas* grumliga vatten. Frågan är dock om han inte är litet väl kategoriskt hård mot oppositionens argument. Vi kan knappast helt och hållet avfärda möjligheten av en gotisk muntlig historietradition på det sätt som Christensen gör (låt vara att jag personligen håller med honom på denna punkt). Min främsta invändning gäller emellertid den alldeles för nedlåtande attityd som Christensen uppvisar gentemot arkeologämnet. Ett helt forskningsfält avfärdas i en not (s 40). Den rysk-franske arkeologen Michel Kazanskis insats i *Les Goths* (1991) diskuteras inte.

Jag kan förstå om Christensen inte håller med Kazanski, men detta är ingen ursäkt för att dölja forskningen ifråga i tystnad. Detsamma gäller de åsikter som förts fram av en mängd arkeologer: deras argument är värda att åtminstone presenteras och diskuteras, så att läsaren får en rimlig chans att bilda sig en egen uppfattning. Att osynliggöra vetenskapliga motståndare är aldrig en sund strategi, och det kastar dessvärre en trist skugga över en i övrigt mycket intressant bok.

Dick Harrison

Mats G Larsson, *Götarnas riken. Upptäcktsfärder till Sveriges enande*, Atlantis, Stockholm, 2002. 212 s.

Historiker och arkeologer har på senare år allt mer betonat Götalandskapens roll vid enandet av det svenska riket. Processen förlägger forskarna till tidig medeltid, då det är först vid den tiden de skriftliga källorna omtalar att svear och götar hade förenats till ett rike. Denna tolkning vinner dock inget gehör hos arkeologen Mats G Larsson. I sin senaste bok går han till storms mot detta synsätt som han anser ha rötter i Västgötaskolans vidlyftiga teorier. Genom sina strövtåg i Götalandskapen vill Larsson i stället presentera en helt ny bild av hur det gick till när Sverige enades. Tesen går i korthet ut på att riksbyggnaden tog sin början redan under vendeltiden genom att svearna tack vare sin överlägsna organisation gradvis lade under sig götarnas områden. Detta skall ha skett genom våld och tributtagande.

Författaren finner belägg för sin teori genom att vandra upp på ett antal kullar

och högar i Götaland för att sedan låta blicken svepa över landskapet. Med arkeologens tränade öga förmår Larsson snart tränga bakom landskapets och fornlämningarnas stumma vittnesbörd. Med hjälp av intuition och inlevelseförmåga skisserar han en bild av hur det nordiska herrefolket svearna rycker in i Väster- och Östergötland där de lämnar spår efter sig i form av olika kulturyttringar av "östsvensk karaktär". Kammargravar, gravhögar, runstenar och artefakter från svearnas högstående kultur vittnar om denna gradvisa erövring. Till detta kommer utbredningen av ortnamn med svealändskt ursprung. Inledningsvis gissar sig Larsson fram genom historien med hjälp av olika tankemodeller men snart tenderar gissningarna att bli till etablerade fakta. Metoden påminner i mångt och mycket om den av författaren förlöjligade Västgötaskolans arbetssätt. Då Larsson blickar ut från toppen på Skalundahögen – Västergötlands största gravhög – slår det honom att denna monumental fornlämning inte kan ha uppförts av västgötar. I stället ser han framför sig en bygd med östsvenska inslag, vilket måste innebära att svearna ligger bakom högens uppförande. Så blir även fallet med Götalandskapens praktfullaste runstenar. Västgötaskolans banerförare Dag Stålsjö hade också en förkärlek för att kliva upp på högar och kullar för att sedan läsa av landskapet och dess fornlämningar. Sedan räckte det med litet fantasi och sunt bondförnuft för att konstatera att vaggan stod i Götaland. Frågeställningarna och ramverket för Stålsjös respektive Larssons förklaringsmodeller är således i stort sett desamma.

Kanske bör vi stanna upp och reflektera över varför det idag är så viktigt att bevisa att det var i Svealand eller i Götaland vaggan stod. Kan det ha något att göra med att Dag Stålsjö kom från Västsverige medan Larsson har sina rötter i Östsverige? Frågan är hur fruktbara dessa seglivade urhemsteorier egentligen är. Larssons tes kan knappast sägas vara nydanande. Han har i stort sett dammat av Knut Stjernas, Sven Tunbergs och Birger Nermans teorier från förra seklets tidigare del. Till denna bild har han tillfört ortnamnsstudier genom att söka spåren efter sveakungens män i ortnamn och på runstenar vilka kan förknippas med titlar som tegnar och drängar. Likt Nerman kombinerar Larsson det arkeologiska materialet med uppgifter från Snorri Sturluson. Han har ett tämligen okritiskt förhållningssätt till de skriftliga källorna, vilka används för att bekräfta hans tes om de expanderande Uppsalakungarnas "Storsvitjod".

Den traditionella problemställningen att söka en vagga påminner mycket om det tidiga 1900-talets spridningsteorier där så kallade herrefolk medelst erövring spred sina kulturer. Då lade den europeiska forskningen ner stor kraft på att göra åtskillnad mellan olika folk eller stammar. Så är även fallet med Larsson, som betonar de kulturella olikheterna mellan de två folken svear och götar. Han utgår från ett konfliktperspektiv och överväger aldrig en eventuell interaktion i form av ett ömsesidigt kulturutbyte. Den moderna forskningen har allt mer börjat ifrågasätta bilden av etniskt homogena folk som via invasioner spred sina kulturer.

I stället diskuterar man olika kulturströmningar och undersöker hur utbytet fungerade mellan dessa. Artefakter av keltisk typ funna i Danmark under romersk järnålder behöver ju till exempel inte innebära att keltiska stammar har invaderat landet. Däremot tyder fynden på existensen av en gemensam elitkultur.

Debatten om riksenandet plöjer fortfarande i samma gamla fåra, där man antingen vill ge svear eller götar äran av att ha lagt grunden till det svenska riket. Det borde vara dags att tillämpa nya perspektiv som inte utgår från en konflikt mellan två föregivet homogena folk med kulturella särdrag. I 1100-talets Skandinavien utkämpades striderna inom ett allnordiskt elitskikt. Företrädare för olika kungagrenar grundade sin makt på vittförgrenade nätverk som inkluderade makthavare från hela Norden och Europa. Dessa elitgrupperingars inre sammansättning skiftade ständigt. Nätverksbyggandet bidrog dock till uppkomsten av en gemensam aristokratisk kultur. Det finns mycket som tyder på att förhållandena var likartade i 600- och 700-talens Sydsandinavien. I Rimberts *Vita Ansgarii* beskrivs till exempel i första hand stridigheter inom svearnas kungliga släktgruppering där konkurrenterna söker stöd från danska makthavare.

Larsson framhäver olikheterna och motsättningarna mellan svear och götar. Varför inte undersöka likheterna inom det nordiska elitskiktet och diskutera hur interagerande grupper bidrog till ett växelspel mellan olika kulturströmningar? Att skapa en Sveaskola som ett svar på Västgötaskolan gör endast att debatten stagnerar i ett slags skyttegravskrig med lokalpatriotiska förtecken.

Lars Hermanson

Bjørn Bandlien, *Å finne den rette. Kjærlighed, individ og samfunn i norrøn middelalder*, Den Norske Historiske Forening, Oslo 2001. 377 s.

Spänningen mellan kärlek, individens valmöjligheter och samhällets organisering av samlivet genom äktenskapet utgör temat i mentalitetshistorikern Bjørn Bandliens bok. I ett genusperspektiv undersöker författaren hur uppfattningarna om kärlek och samlevnad förändrades i det norsk-isländska samhället under perioden från cirka 800 till cirka 1300. Under vikingatid och äldre medeltid var det en självklarhet att föräldrarna arrangerade sina barns äktenskap. Denna uppfattning stod i hjärt kontrast till den kanoniska samtyckes-doktrinen, som stadgade att både mannen och kvinnan själva skulle ge sitt medgivande till giftermålet. Under 1100-talet började den kristna föreställningen om äktenskapet gradvis göra sig gällande i det norsk-isländska samhället. Det rörde sig dock om en långt utdragen process där den nya doktrinen inte blev lagstadgad förrän i slutet på 1200-talet. Äktenskapets stora betydelse som maktmedel för alliansbildande och social produktion gjorde att läran om samtycket hade svårt att slå rot.

Med fokus på kvinnan som aktör analyserar författaren källorna i ett historiskt antropologiskt perspektiv. Källmaterialet utgörs i huvudsak av det norröna sagamaterialet. Bandlien tar sin utgångspunkt i den nordiska mytologin där mäns och kvinnors kärlek spelade en avgörande roll för upprätthållandet av samhällets maktförhållanden och balans. I hjältediktningen dominerar det så kallade heroiska samtycket, vilket innebar att äktenskapet sågs som en process där mannen genom sina handlingar måste bevisa sin värdighet som make. Uppfyllde han inte kraven hade kvinnan rätt att lämna honom. Mannen kunde höja sin status genom att vinna ärbara kvinnors hjärtan. Kvinnorna hade dock en egen vilja och kunde välja olika strategier för att finna den rätte som motsvarade eller höjde deras status. I krigarsamhället förelåg det emellertid ett nära samband mellan kärlek, våld och makt. Genom att förföra eller våldta en motståndares dotter kunde man beröva sin fiende hans heder och därmed förnedra honom offentligt. Detta är enligt författaren ett återkommande tema i sagamaterialet.

Från mitten av 1100-talet gjordes försök att lösrixa kärleken från ärediskursen. Utvecklingen av statsmakten och kyrkoinstitutionen ställde nya formella krav på äktenskapets giltighet. Bandlien diskuterar frågan om det var kyrkan eller den höviska kulturens inflytande som bidrog till förändringen av kärleksidealerna. På Island var äktenskapet som alliansmedel av stor betydelse för biskoparnas maktpositioner, vilket bidrog till att prästerskapet endast motvilligt anammade det kanoniska systemet. I 1200-talets Norge innebar införandet av arvkungadömet och nya regler kring arv och ägande att det blev allt viktigare att definiera vad som var ett giltigt äktenskap. Kungar och aristokrater insåg då att den kristna och höviska synen på äktenskapet kunde bidra till maktkonsolidering och motverka fejder kring arv. Under 1300-talets första hälft slog den kanoniska samtyckesdoktrinen igenom på bred front. Bandlien undersöker vilken betydelse detta fick för kvinnans förmåga att agera som självständig aktör. Trots att hennes ja krävdes innebar den nya synen på äktenskapets oupplöslighet en inskränkning av kvinnans förmåga till fri handling. Normer och värderingar förändrades. Under starkt inflytande från kyrkan betonades kvinnoideal som tålmodighet, trofasthet och ödmjukhet. Kvinns ära blev nu långt starkare knuten till sexualitet. Frågan är dock hur väl samtyckesdoktrinen efterlevdes i praxis? Arrangerade äktenskap var ju en realitet långt in i modern tid. Detta problem återstår att lösa för framtida forskning.

Bandliens bok bidrar till många nya perspektiv på äktenskapet. Genom att sätta kvinnorna i fokus förmår han genomföra en djuplodande analys, i vilken äktenskapet inte blott ses som ett alliansmedel i ett politiskt sammanhang där kvinnorna utgör ett redskap i männens politiska spel. Framställningen tyngs dock stundtals av alltför många exemplifieringar från det isländska sagamaterialet, vilket gör den något svårsläst. Författarens teorier kan utan problem tillämpas på ett bredare material. Boken hade blivit mer stringent och dessutom intressantare om

antalet exempel från det norröna materialet begränsats och analysen i stället vidgats till att även inkludera det övriga nordiska källmaterialet. Om så skett hade Bandlien förmått att gå utanför de traditionella norska ramarna där man allt som oftast nöjer sig med att spegla samhället utifrån de norsk-isländska källorna. Författaren har dock lyckats med att kombinera mentalitetshistoria och genusperspektiv till en bred historisk antropologisk studie. Boken kommer säkerligen att bilda ett viktigt underlag för framtida komparativa analyser av den medeltida nordiska äktenskapsinstitutionen.

Lars Hermanson

Lotten Gustafsson, *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under medeltidsveckan på Gotland*, Nya Doxa, Nora 2002. 315 s.

Under en vecka varje sommar samlas mängder av medeltidsentusiaster i Visby för att leka historia. Medeltidsveckan har varit ett faktum sedan 1984 och utgör idag den gotländska turistsäsongens höjdpunkt. Omkring 100 000 besökare kommer till ön för att ikläda sig märkliga dräkter, spela gammaldags musik och äta med fingrarna. Det var, förstås, bara en tidsfråga innan detta besynnerliga fenomen skulle resultera i en akademisk avhandling. Och nu har det alltså skett.

Avhandlingen är skriven av Stockholmsetnologen Lotten Gustafsson och har titeln *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under medeltidsveckan på Gotland*. Den baseras på ett omfattande fältarbete under åren 1993–1998. Gustafsson är som titeln antyder huvudsakligen intresserad av "förtrollade zoner", områden i vilka människor spelar olika roller och leker med verkliga eller påhittade erfarenheter. Här finns bland annat Valdemar Atterdags brandskattning, medeltidsmarknaden och föreningen Styringheims läger.

Problemformuleringen är vid, snarast litet för vid. Gustafsson säger sig vara intresserad av förhållandet till det förflutna, av våra relationer till en svunnen verklighet. Vilka bilder och ideal från medeltiden finner idag nåd inför våra lekande ögon? Vilka specifika medeltida företeelser önskar vi uttrycka när vi träder in i vår egen fusk-medeltid? Hur löser vi problemet med de motsägelser, grundade i tolkningsvariationer, som Medeltidsveckan är full av? Vid sidan av allt detta finns en lika stor kärnfråga: varför har just medeltiden, och inte någon annan period, blivit så intressant för gemene man?

I avhandlingen drar Gustafsson slutsatsen att medeltidsfascinationen i grund och botten är ett uttryck för nyromantik. Vi blandar historia och saga, realism och fiktion, till en pseudomedeltida soppa som fyller våra behov. Medeltiden blir en sorts utopia i vilken vi spelar de roller vi själva önskar spela. Leken fungerar som en frizon för försök till lösningar på existentiella och kulturella dilemman. Genom lek och spel flyttas det förflutna fram till nutiden, där lekens illusion

förlämnar autenticitet åt den utopiska vision som därmed får liv.

Jag erkänner gärna att *Den förtrollade zonen* har goda sidor. Avhandlingen innehåller ett flertal intresseväckande analyser av enskilda företeelser, såsom de mänskliga tablåerna kring spelet om Valdemar Atterdag och Visby brandskattning år 1361, vilka fungerar som en ram åt Medeltidsveckans aktiviteter, från första dagen till den sista. Gustafsson analyserar ett flertal scenarion såsom utgångspunkter för brytande av etablerade normer (erotik, bärande av vapen, etc). Men avhandlingen rymmer även en mängd problem, och de tenderar att växa sig allt större ju vidare perspektiv vi anlägger på arbetet. Det börjar redan vid teorin: *Den förtrollade zonen* rymmer en spänningsfylld diskrepans mellan flera idékomplex, såsom kulturarvsproblematik, lek- och ritualforskning och forskning om historiebruk. Det samlade teoretiska greppet saknas emellertid, varför avhandlingen ger ett något spretigt intryck. Men detta är en petitess jämfört med det faktum att objektet för analysen – Medeltidsveckan på Gotland – egentligen aldrig hamnar i analytiskt fokus *per se*.

Själva veckan blir, avhandlingens undertitel till trots, inte föremål för någon egentlig undersökning. Gustafsson är uttryckligen intresserad av specifika aspekter av vår relation till det förflutna – återskapande av historien, lekar, etcetera – men inte av den komplexa mängd av företeelser som tillsammans utgör Medeltidsveckan. Två exempel räcker för att belysa problematiken: (1) Ända sedan evenemanget startade för ett par decennier sedan har den folkbildande och vetenskapliga ambitionen funnits med i bagaget – föreläsningar, symposier, etcetera – men av detta syns nästan intet i Gustafssons avhandling. (2) För många besökare, liksom för organisatörernas ekonomi, utgör torner spelen på Strandgården norr om ringmuren en höjdpunkt i Medeltidsveckan, men även de lyser med sin frånvaro i Gustafssons avhandling. Så gör även många andra evenemang.

I mitt personliga perspektiv är Gustafssons tystnad kring dessa företeelser obegriplig. Jag har själv varit verksam som föreläsare på Gotlands fornsal under Medeltidsveckan sedan år 2000. Min ambition har varit att kombinera (populär-)vetenskap i form av föreläsningar med samma tematiska inlevelse (medeltida dräkter, medeltida matskick, etc) som kännetecknar de personer Gustafsson analyserar. Dessutom brukar veckan i praktiken fungera som min sista semestervecka, vilket innebär en rejäl dos hälsosam avkoppling. En typisk dag för mig under Medeltidsveckan innehåller en tidig morgonvandring runt ringmuren, en eller flera spatserturer på gatorna iförd 1300-talsdräkt, visit hos goda vänner i Nordrikes läger, kvällsföreläsning på museet eller besök på tornering, följt av social samvaro på en medeltidskrog. För mig, liksom för många andra, i synnerhet på arrangörssidan, bildar allt detta en *enhet*. Det existerar ett ständigt pågående spel mellan lek och vetenskapligt allvar, mellan utåtriktad attityd och forskning. Utan denna speciella enhetskänsla hade Medeltidsveckan blott varit en i raden av semesterplojer i den svenska sensommaren. Märk väl: för andra besökare är sna-

rare själva nöjestruppen det väsentliga. Medeltiden reduceras i detta fall till ett exotiskt dräktmode, till kul musik och sång samt till lite honungsgodis att knapra på under tornerspelen. Även denna aspekt av veckan saknas i avhandlingen.

Med andra ord: Gustafsson väljer medvetet bort en betydande del av Medeltidsveckans helhet, såväl vad gäller tid och rum som identitet. Hon skär bort allt som inte passar in i hennes förklaringsmönster. Den genomsnittlige besökaren på Medeltidsveckan känner knappast igen sig i hennes beskrivning av evenemanget. Jag drar därför den måhända litet elaka slutsatsen att det i själva verket inte alls är Medeltidsveckan som Lotten Gustafsson är intresserad av utan snarare de element i veckan som är direkt länkade till rollspel, "lajv" och annan ritualiserad lek. Hon skriver rent ut (s 33) att hon har koncentrerat sig på situationer i vilka människor försöker skapa fullskaliga illusioner och stämningar av medeltid. Inget fel i detta, men det hade varit mer konsekvent, och bättre för avhandlingen, om hon vågat släppa Visby som rumslig utgångspunkt och renodlat analysen av lekfenomenet, identitetsspelet, föreningar i stil med SCA samt rollspelsinslag i andra festivaler.

Jag hävdar också att det krävs betydligt mer forskning för att utröna varför just medeltiden så lätt hamnar i fokus för nyromantiskt drömmeri och allehanda festivaler. På denna punkt räcker dessvärre inte Gustafssons bok särskilt långt. Hon hade behövt vässa de metodologiska och teoretiska vapnen betydligt, i synnerhet när det gäller forskning om historiebok (Klas-Göran Karlsson, m fl). Men det är en annan historia. *Den förtrollade zonen* är, trots ovanstående invändningar, en insiktsfull analys av några av de fenomen som tillsammans utgör integrerade delar av den nyromantisering av det förflutna som den historiska forskarvärlden på gott och ont har att tampas med. Och det är vackert så.

Dick Harrison

Bent Christensen m fl (red), *Esrums Klosters Brevbog I-II*, Museum Tusulanums Forlag, København 2002. 352 + 234 s.

Michael H Gelting (red), *Roskildekrøniken*, Wormianum, Højbjerg 2002. 103 s.

I dessa tider av bristande kunskaper i latin och ännu mer bristande kunskaper i paleografi är det inte sällan nödvändigt, redan av primära forskningsskäl, att källkritiskt acceptabla översättningar av latinska verk görs tillgängliga för allmänheten. Det faktum att många arbeten är besvärliga att tolka redan för den latinkunnige – eftersom det kräver kunskaper om samhälllig kontext, litterär stil, med mera – gör det än mer önskvärt. Därför är det både trist och obegripligt att så många av våra gamla svenska källor inte är utgivna i kommenterade över-

sättningar. När får vi måne se en dylik utgåva av Ericus Olai, vår förste egentlige historieskrivare? Gud vet.

Att den här typen av arbeten trots allt kan produceras inom ramen för vårt existerande latinska kunskapssamhälle, om blott viljan och pengarna finns, bevisas inte minst av de publiceringar som sker i vårt södra grannland. Nyligen förelåg *Esrums Klosters Brevbog* i två band, utgivna på Museum Tusulanums Forlag (2002), samt en reviderad utgåva av Michael Geltings översättning av *Roskildekrøniken* (2002). Det inger hopp. Kan danskarna, så kan väl vi.

Esrums Klosters Brevbog är en översättning till danska av *Codex Esromensis*, en latinsk och forndansk handskrift från tiden kring 1500 som innehåller 259 påvliga och kungliga privilegier samt andra juridiska dokument, vilka tillsammans utgjorde grundval för klostrets fyra hundra år långa historia. Det äldsta dokumentet (nr 84, givet av kung Erik Lam) stammar från 1140, det sista från 1512. Volym 1 är en fullständig översättning av verket, medan volym 2 omfattar inledning, kommentarer, register och kartor.

Allt som allt utgör brevboken ett ovärderligt primärmaterial om livet på norra Själland under medeltiden, ett material som dessutom väl belyser relationerna mellan den danska kungamakten och cisterciensorden. Boken vänder onekligen upp och ned på vissa invanda perspektiv. De flesta som berömmar sig av att vara någorlunda välorienterade i den danska historiska geografin associerar per automatik till kungamakten och dess jordägande när Nordsjälland kommer på tal, men här ser vi snarare hela området i klosterperspektiv. Dessutom framstår Själland, Skåne och andra medeltida danska områden helt i ljuset av bygdernas betydelse ur Esrums klostrets eget nätverksskapande. Kungar och ärkebiskopar har flyttat ut i periferin.

Det är sådana perspektivförskjutningar som gör studiet av brevboken till en både viktig och historiskt upplysande djupdykning i det förflutna. Ett problem är emellertid källmaterialets karaktär, vilket ger innehållet en besvärande ekonomisk slagsida. Vi lär oss åtskilligt om Esrums materiella bas men föga om den intellektuella överbyggnad som trots allt var av fundamental vikt för samtliga medeltida kloster. Den som läser brevboken på jakt efter vardagligt klosterliv får alltså leta förgäves. Ett klart plus, ur forskningens synvinkel, är dock kommentarerna i volym 2, vilka delvis är utformade just i syfte att demonstrera källmaterialets forskningsmässiga fruktbarhet.

Michael Geltings reviderade utgåva av *Roskildekrøniken* är ingen nyhet vad beträffar själva översättningen, men väl när det gäller kommentaren. Verket skildrar Danmarks historia från 826 till 1138 med fokus på Roskilde; kungarnas och stormännens relationer till stadens kyrka är i allmänhet grundläggande för krönikörens åsikt om dem och deras epoker. Arbetet skrevs troligen i slutet av 1130-talet och därmed är det en av de allra äldsta inhemska narrativa källorna till dansk historia överhuvudtaget. Gelting gissar att upphovsmannen varit nära knu-

ten till biskop (senare ärkebiskop) Eskil, och han karakteriserar verket som "ett hastigt hopskrivet inlägg till stöd för en lokal ledares delvis misslyckade försök att öka sin makt på grannens bekostnad".

Förra gången Gelting gav ut *Roskildekroniken* var han främst intresserad av krönikörens person. Den här gången strävar han efter mer: målet är att åskådliggöra sammanhangen, att placera krönikan i en samhälllig kontext. Gelting analyserar följaktligen texten i dess egenskap av uttryck för en särskild grupps politiska intressen. Han frågar sig varför de historiska protagonisterna blir antingen skurkar eller hjältar i krönikörens ögon. Varför skildras exempelvis den våldsamme kungasonen Magnus Nielsen, som stupade vid Foteviken 1134, så positivt? Gelting söker även efter tidigare okända källor till arbetet och kan påvisa ett visst beroende av den engelske krönikören Henry of Huntingdom. Och så vidare: det här är klassisk nordisk källkritik. Bröderna Weibull skulle inte ha övertygats på alla punkter, men de hade definitivt känt igen sig i det forskningsmässiga landskapet.

Geltings analys är utan tvekan intressant, även om den knappast lär bli allena-rådande och slutgiltig. Det danska 1100-talet, liksom den historiska och arkeologiska forskningen därom, är alldeles för händelserik och spännande för att vi i detta läge skall våga oss på akademiska bokslut.

Dick Harrison

Eija Lähteenmäki, *Ruotsin suomalaismetsien synty. Savolainen liikkuvuus vanhemmalla Vaasa-kaudella* [Uppkomsten av finnskogarna och den savolaxiska rörligheten under den äldre Vasatiden.], Diss, Bibliotheca Historica 77, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2002. 212 s.

Finnar på svensk mark var ingen sällsynthet i det svenska riket under medeltiden, men största delen av de dåtida svenska landskapens finsktalande befolkning verkar ha kommit från Finlands skärgård eller kusttrakter. Relativt få hade alltså sina rötter i det finska inlandet. Läget förändrades under Gustav Vasas regeringstid, då migrationen från landskapet Savolax inleddes. Skogsfinnar kallas inflyttare som bosatte sig i Sveriges och Norges glesbebyggda skogsmarker, vilka senare omtalades som finnskogar. Också hertig Karl välkomnade savolaxare till sina områden – inflyttare och nyodlingar betydde ju en ökning av arbetskraften och skatteinkomsterna. All migration var dock inte initierad av kronan eller makthavarna: också missväxt eller krig kunde utgöra en effektiv *push factor*.

Migrationen från den östra riksdelen till de svenska landskapen har behandlats av ett flertal forskare. Nu har också Eija Lähteenmäki tagit upp temat i en doktorsavhandling. Hon koncentrerar sig på uppkomsten av de så kallade finnskogarna (främst på den svenska sidan riksgränsen). Lähteenmäki kartlägger inte bara migrationsvägarna och -rutterna, utan hon har också till syfte att granska

fenomenet på ett så heltäckande sätt som möjligt. Följaktligen följer framställningen händelseförloppet såväl på gräsrotsnivån som på statsplanet. Avhandlingens disposition är kronologisk och täcker in Gustav Vasas och hans söners regeringstider.

Det är i och för sig mycket välkommet att också orsakerna till savolaxarnas migration klagörs ordentligt, men behandlingssättet kunde ha varit en aning mer koncentrerat: nu innehåller verket ställvis onödigt vidlyftiga redogörelser för olika faktorer kring och bakom savolaxarnas migrationsväg, vilket ibland får framställningen att te sig som en generell översikt av Sveriges allmänna politiska, ekonomiska och religionshistoria under 1500- och 1600-talen. Det stundom ostrydda sättet att närma sig och behandla ämnet avspeglas också i verkets illustrationer, av vilka relativt få anknyter till det i huvudrubriken omnämnda temat. Ett tema höjs dock ovanför andra, nämligen Vasadynastin som initiativtagare och reglerare av migrationen. Eftersom de styrandes roll framhävs redan i frågeställningen, kunde det ha varit lämpligt att åtminstone avhandlingens underrubrik hade varit precisare och till exempel haft formen "Kronans migrationspolitik under den äldre Vasatiden" eller "Vasadynastin och de finska inflyttarna".

Förhållandena på målorterna beskrivs visserligen i det näst sista analyskapitlet som också är försett med en karta över finska nybyggares torp på hertig Karls ägor. Ett diagram som åskådliggör finska nybyggares totalantal under perioden 1579–1586 visar på ett konkret sätt att man vid denna tid inte kan tala om någon massiv invandrarström från den östra riksdelen: det absoluta antalet finska inflyttare översteg aldrig 25 nykomlingar per år och allt som allt utgjorde finnarna bara en knapp femtedel av de sammanlagda inflyttarna i hertigdömet. Mot slutet av århundradet började den finska migrationen emellertid bli livligare, varför myndigheterna ansåg det nödvändigt att ordna särskilda tjänstemän med uppdrag att införliva den finska befolkningen med den övriga förvaltningsapparaten.

En aspekt som i detta sammanhang kanske kunde ha varit värd att bli behandlad mer ingående är den finska migrationens särart: å ena sidan rörde det sig om en befolkningsrörelse *innanför* ett rikes gränser, å andra sidan talade inflyttarna ett helt annorlunda språk än urinvånarna och de hade också en delvis avvikande kultur. Följaktligen kunde läsaren förvänta sig en mer tydlig analys av själva ackulturationsfasen och kontakterna mellan "finskt" och "svenskt" i svenska lokalsamhällen för att inte tala om de samtidas syn på etniska gränsdragningar. Lähteenmäki framför visserligen diverse småplock ur källmaterialet, men det skulle ha varit intressant att försöka kasta mer ljus över vardagen i finnskogarna: varför och hur lyckades till exempel den Finlandsfödde torparen Anders Arvidsson avancera till en betydande jordägare i Torpeskog i slutet av 1500-talet och vad var egentligen anledningen till att kyrkoherden i Hova stämplade sina finska församlingsbor som barbarer år 1618?

Trots sina brister är Eija Lähteenmäkis avhandling mycket mångsidig och följ-

aktligen kan den rekommenderas för alla som är intresserade av de tidiga Sverigefinnarnas historia. Verket är försett med ett sexton sidor långt sammandrag på svenska, vilket berättar om författarinnans vilja att dela med sig av sina rön till i första hand den nordiska forskningen.

Marko Lamberg

Bruce L Mouser (ed), *A Slaving Voyage to Africa and Jamaica. The Log of the Sandown, 1793–1794*, Indiana University Press, Bloomington 2002. 156 s.

”Begin to be very uneasy.” Så läser vi i loggboken för *The Sandown*, onsdagen den 18 december 1793. Skeppet befann sig vid ett sjukdomshärjat avsnitt av den västafrikanska kusten, i en del av världen som skribenten helst hade sett att man lämnat bakom sig för länge sedan. Överallt låg sjömännen och vred sig i plågor. Folk dog. Allt försenades. Katastrofen nalkades. ”Very uneasy” är sannerligen en lakonisk underdrift. Han som skrev måste ha varit betydligt mer bekymrad än raderna låter ana.

Författaren hette Samuel Gamble och var kapten på *The Sandown*. Hans loggbok har nyligen publicerats med utförlig kommentar av Bruce Mouser, professor emeritus i historia vid Wisconsin-La Crosse-universitetet: *A Slaving Voyage to Africa and Jamaica. The Log of the Sandown, 1793–1794*. Loggboken berättar historien om en resa med slavskepp i den ökända triangelhandelns slutfas. Resan började den 23 januari 1793 och slutade den 11 oktober 1794: det var en strapatsfylld expedition till Afrika och Västindien som vid upprepade tillfällen var nära att misslyckas, som krävde många dödsoffer och som resulterade i betydligt mindre profit än uppdragsgivarna hade önskat. Eftersom ögonvittnet Gamble var en noggrann herre som tog tillfället i akt att låta sina intryck omsättas i text har loggboken ett värde som vida överstiger det för dylikt material naturliga. Loggboken förefaller faktiskt vara en av de bästa primärkällor vi överhuvudtaget har om den transatlantiska slavhandeln i slutet av 1700-talet. Här finns information om det besvärliga läget för internationell sjöfart under kriget mellan Storbritannien och Frankrike 1793, information om handel med slavar både i Afrika och på Jamaica, information om de problem en sjökaptan ofta hade med såväl besättning som last samt, inte minst, en textuell provkarta på det elände gula feberns spridning förde med sig på båda sidor av Atlanten. Notförteckningen är beundransvärt omfattande, med mängder av textuppgifter om hamnar, flodmynningar, lokala afrikanska köpmannafamiljer, handelsförutsättningar, med mera.

Vad som gör källmaterialet särskilt fascinerande är alla vedermodorna. Det mesta som kunde gå fel på resan gick fel. Kapten Gamble hade verkligen problem, och det var inte alltid han lyckades (eller ville) dölja detta genom lakoniska formuleringar likt den ovanstående, eller genom tystnad. Inte nog med krigets faror;

Gambles besättning ådrog sig dessutom vidriga febersjukdomar som försenade resan med åtskilliga månader. Inköp och lastning av slavar försvårades, och när man väl efter sju sorger och åtta bedrävelser var framme i Kingston med vad som återstod av lasten visade sig slavmarknaden vara nedtyngd av ett överskott på osåld mänsklig arbetskraft. Priserna blev därefter. Mitt i allt elände sitter emellertid kapten Gamble vid sin loggbok och redogör med uppenbart intresse för de sociala och geografiska miljöer han bekantar sig med, de handelsmän han möter och det afrikanska djurlivet. Skildringen av Kap Verde-öarna växer ut till en längre redogörelse, liksom texterna om vissa afrikanska folkgrupper.

Med andra ord: Trots sin skenbara torrhet är loggboken en mycket användbar källa till det sena 1700-talets historia, och den blir inte sämre av Bruce Mousers omfattande kommentar.

Dick Harrison

Heide W Whelan, *Adapting to Modernity. Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility*, Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 22, Böhlau, Köln 1999. 387 s.

Den tyska historikern Heide Whelan har studerat den balttyska adeln i Estland, Livland och Kurland under 1800-talet, en tid då området snabbt förändrades och då adeln ställdes inför sin kanske största utmaning.

Den balttyska adeln, som endast utgjordes av ett par hundra familjer, var en säregen grupp i det ryska imperiet och försåg under 1700- och 1800-talen imperiet med några av dess mest framträdande militärer och rådgivare. I Baltikum styrde denna grupp över den livegna estniska och lettiska allmogen, på tsarens uppdrag och med stöd av medeltida lagar och privilegier. Genom historien avspeglas adelns förmåga till anpassning i det sätt som den behöll sin politiska och ekonomiska ställning under dansk, polsk, tysk, svensk och rysk överhöghet.

Boken är en fallstudie av adelns förmåga och oförmåga att anpassa sig till 1800-talets samhällsförändringar i allmänhet och den ryska centralmaktens ambitioner att modernisera och centralisera samhället i synnerhet. Vad som skiljer denna bok från de flesta tidigare, som behandlat temat, är just att adeln studeras på hemmaplan och med moderniteten som utgångspunkt. Begreppet modernitet är dock en av studiens ömma punkter då det inte alls diskuteras och endast framträder som kontur till de olika delstudierna som behandlar allt från kvinnor som godsägare till sprittillverkning som extrainkomst.

I bokens första del behandlas det korporativa ridderskapet och dess historia med särskild tyngdpunkt på den självbild enligt vilken adeln såg sig som en sann aristokrati med givna privilegier och ansvar inte bara för provinserna utan även för imperiets väl.

I bokens andra del behandlas de organisationer och normer som omgav adeln. Här lyfter Whelan fram familjens centrala roll då hon menar att den, tillsammans med ridderskapet, var den institution som genom uppfostran och sociala regelverk upprätthöll adelns ställning och identitet genom århundradena. Till skillnad från adeln i övriga Europa kunde den balttyska under 1800-talets första hälft konsolidera sin ställning. Detta skedde genom att deras privilegier vid upprepade tillfällen bekräftades och genom att den, då livegenskapen upphörde, tillskansade sig den exklusiva rätten att äga jord, samtidigt som ansvaret för bönderna upphörde. Adeln överlevde också 1840-talets bondeoroligheter och agrara kriser genom våld och en förnyelse av jordbruket.

Bokens tredje del följer adeln in i 1800-talets andra hälft och de ekonomiska, politiska och sociala rörelser som adeln ställdes inför. Under denna tid fångades adeln allt mer i ett grepp från två håll med nationella förtecken. På landet formerade sig allmogen med krav på sociala reformer samtidigt som centralmakten fick en allt tydligare ambition att ersätta det multinationella imperiet med en centraliserad rysk stat.

I den "russifiering" som skedde på centralmaktens initiativ under 1880-talet inskränktes såväl adelns politiska som kulturella ställning, vilket urholkade ridderskapets betydelse som garant för adelns identitet och politiska status. Ställda inför denna utmaning fann sig adeln alltmer trängd i ett hörn då dess självbild och tidigare försök att till varje pris bevara sin ställning och sina privilegier uteslöt varje form av samarbete eller politiska reformer. Istället sökte adeln sin trygghet i familjen och dess roll som bevarare av tradition och den kulturella tyskhets som blev allt viktigare för adelns identitet. I kontrast till traditionen arbetade adeln för fortsatt förnyelse och kapitalisering av ekonomin och jordbruket. Det är i detta skede tydligt att bildning och affärsverksamhet fick en allt större betydelse för adeln, vilket också gav avtryck i familjen där det nya samhällets liberaliserade syn på utbildning, giftermål och karriär bröt igenom.

I Whelans studie får vi dock främst följa adelns väg ut ur det traditionella, men inte in i det moderna samhället. Delstudier om hur adelns tillgångar investerades utanför jordbruket eller hur dess medlemmar arbetade inom de fria yrkena lyser med sin frånvaro.

En poäng i Whelands bok är att adelns självupptagenhet och rigida motvilja mot sociala och politiska reformer måste ses som en förklaring till att 1905 års revolution fick en så våldsamt utveckling i de baltiska provinserna. Tyvärr gör Whelan halt vid 1905 och hon följer inte adelns med- och motgångar fram till de avgörande händelserna kring revolutionen 1917 vilket hade kunnat utveckla denna tanke ännu mer.

Boken vilar på en grundlig genomgång av samtida och modern forskning på området. Källäget är tacksamt eftersom flera familjer har lämnat arkiv, brevsamlingar och memoarer efter sig. Värt att notera är att en förvånansvärt stor del

av detta material har skrivits av kvinnor. Sammantaget bygger studien på material från ungefär en sjättedel av ridderskapets familjer, men i framställningen får ett fåtal mer framstående familjer dominera, samtidigt som de politiskt progressiva grupper som fanns inom adeln lyser med sin frånvaro. Det hade varit intressant att se ett resonemang kring hur detta och adelns vilja att dokumentera sig själv påverkat undersökningen.

Whelans studie är främst genom sina många och vitt skilda delstudier ett betydande bidrag till kunskapen om denna säregna grupp och dess väg utför, samtidigt som den är befriad från den sentimentalitet som tidigare varit så framträdande i studier av den balttyska adelns öden.

Johan Eellend

Yvonne Maria Werner, *Kvinnlig motkultur och katolsk mission. Sankt Josefsyst-rarna i Danmark och Sverige 1856–1936*, Veritas Förlag, Stockholm 2002. 358 s.

Yvonne Maria Werner, docent i historia vid Lunds universitet, publicerade för ett par år sedan en omfattande analys av katolska kyrkan i Sverige under decennierna kring sekelskiftet 1900, *Världsvind men främmande* (1996). Detta arbete har nu fått en uppföljare i form av boken *Kvinnlig motkultur och katolsk mission. Sankt Josefsyst-rarna i Danmark och Sverige 1856–1936*. Som titeln anger är det denna gång ett mer avgränsat problemområde, men likväl inom samma fält. Werner skärskådar de i Norden verksamma franska Sankt Josefsyst-rarnas verksamhet i detalj för att därigenom erhålla nya forskningsrön om den nordiska katolicismen under religionsfrihetens första tid.

Forskningsobjekten, Sankt Josefsyst-rarna, tillhörde en fransk religiös rörelse kallad *La Congregation des Sœurs de Saint-Joseph de Chambéry*, vars moderhus låg i staden Chambéry i Savoien. Syst-rarna etablerade sig i Danmark redan 1856 – danskarna hade erhållit religionsfrihet 1849 – och i Stockholm 1862. I sin fortsatta verksamhet uppvisade de en omfattande aktivitet. Rörelsen expanderade kraftigt. I början av 1920-talet fanns cirka 700 josefsyst-rar i Skandinavien; de drev 17 sjukhus och sjukhem, 24 skolor samt ett antal barn- och ålderdomshem. Den övergripande utvecklingen gick från en ursprunglig tonvikt på skolundervisning (inte minst i franska) till ett allt större engagemang i sjukvården. Men märk väl: det var aldrig undervisningen och vårdandet, i egenskap av självändamål, som var centrala för syst-rarna. Centralt var istället missionen, utbredandet av katolicismen. Syst-rarna utförde sina karitativa gärningar till Guds ära, till gagn för medmänniskorna och inte minst för den egna frälsningens skull. Detta faktum undgick givetvis inte protestantiska opinionsbildare, vilka stundom gick till häftigt angrepp mot syst-rarna. Tack vare sin omfattande verksamhet kom emellertid josefsyst-rarna att spela en central roll i den katolska kyrkans missions-

arbete i Norden. De bidrog sannolikt också till att gradvis reducera befolkningens fördomar mot katolicismen.

Inriktningen på Sankt Josefsystrens verksamhet ger Yvonne Maria Werners forskning en vällovlig fokusering och pregnans. Hon kan nu applicera teorier och perspektiv som hade blivit svårhanterliga om problemområdet varit större. Det handlar om kultur, genus och spiritualitet. Det handlar om djupt religiösa kvinnor som levde i en manligt dominerad hierarkisk kyrkostruktur. Det handlar om kollisioner mellan starka människor och starka viljor. Vad hände när de franska Sankt Josefsystrens konfronterades med de huvudsakligen tyska katolska prästerna på våra breddgrader? Vad hände när deras verksamhet utmanade det protestantiska nordiska samhällets normer? Ännu i början av 1960-talet framställdes katolicismen i allmänhet och klostren i synnerhet som hot mot nordisk identitet och nordiska värderingar.

Det finns flera teoretiska trådar i arbetet. Werner knyter således an till Inger Hammars forskning om den lutherska kallelselärans betydelse i Sverige ännu i början av 1900-talet. Enligt denna lära skulle kvinnan i första hand agera maka och mor. Hon skulle definitivt inte leva i celibat; klosterlivet fördömdes. Dessutom kopplar Werner sin analys till uppfattningen av klerikaliseringsstrategi, en hypotes som har utarbetats inom ramen för tysk konfessionaliseringsforskning. Systrens agerande tolkas med andra ord som en alternativ väg för kvinnlig frigörelse, en väg som till skillnad från den liberala kvinnorörelsens inte vann allmän acceptans i Sverige.

Om *Kvinnlig motkultur och katolsk mission* uteslutande läses som en analys av Sankt Josefsystrens egen verksamhet är det svårt att inte imponeras av Werners arbete. Vi möter systrens andliga liv, deras arbete inom barnomsorgen, skolväsendet och sjukvården. Vi ser hur de möter både respekt och motstånd från samhället, hur de uppträder och behandlas som jämbördiga parter till kyrkoherdar, prelater med flera. Werner åskådliggör hur samhällets successiva omvandling (i synnerhet Andra Vatikankonciliet) ställde nya krav på systren. Hon visar hur dessa under 1900-talets gång steg för steg tvingades omforma hela sin verksamhet för att anpassa sig till – eller reagera mot – omvärldens krav. Mot slutet av boken skildras hur ordenssystrens liv förändrades i grunden i takt med katolska kyrkans omvandling under 1900-talets andra hälft. Hierarkin och klerikaliteten tonades ned, samtidigt som samarbetet över politiska och religiösa gränser ökade. Den enskilda ordenssystemens handlingsfrihet och ansvar blev större, men den konkreta verksamheten i Norden minskade.

Boken har som synes många goda poänger. Den utvidgar kraftigt vår kunskap om såväl andligt liv som utbildnings- och sjukvårdssektorn i Norden under andra hälften av 1800-talet och första hälften av 1900-talet. Dessvärre finns det emellertid en olycklig diskrepans mellan Werners explicita teoretiska ambitioner och bristen på allmänhistorisk perspektivering i hennes utvärdering av empirin. Att

Sankt Josefsystrens var viktiga ur den nordiska katolicismens synvinkel är förvisso ställt utom allt tvivel, men hur viktiga var de om det historiska scenariot skärskådas i hela samhällets perspektiv? Hur ofta diskuterades Sankt Josefsystrens i den politiska pressen – jämfört med diskussionerna av andra religiösa företeelser? Utgjorde deras verksamhet ett hett debattämne i riksdag och kommun? Hur prominenta var de jämfört med andra andliga projekt, såsom frikyrkorna och de ekumeniska initiativen? Werner hävdar med emfas att systren representerade "en kvinnlig motkultur i det moderna samhället", en sorts tredje väg mellan den lutherska kvinnosynen och borgerliga kvinnliga emancipationssträvanden – men var deras antal och samhälleliga prominens verkligen så imponerande att ordet "motkultur" är relevant att bruka? Observera att Werner själv är svävande och försiktig när det gäller att leda dylika hypoteser i bevis. "Kanske", skriver hon (s 256), var det ordenslivets karaktär av anti-normsystem som fick unga nordiska kvinnor att söka sig till denna religiösa livsform. De önskade ett alternativ till såväl den evangelisk-lutherska hushållsideologin som till den liberala kvinnorörelsen. Kanske. Klara belägg saknas. Jag kan därvid inte låta bli att fråga: var går gränsen mellan motkultur och marginalfenomen? Hur stora teoretiska växlar kan man egentligen dra på systren?

Dessa frågor får aldrig något egentligt svar i boken, vilket är att beklaga. Faktum kvarstår dock att Werners teoretiska fokusering tvingar mig att grubbla över problemet och ställa just dessa typer av frågor. Tack vare den teoretiska vinklingen blir arbetet till något mer än blott en bok om några hundratals systren. En tidigare förbisedd pusselbit i vår nutidshistoria läggs på plats och tvingar fram färskna spösmål. Det är så god forskning fungerar.

Dick Harrison

Erik Blix (red), *Humor. Hundra år av skämtsamhet. Grönköpings Veckoblad jubileumsbok*, Ordfront Förlag AB, Stockholm 2002. 151 s.

Det är skillnad på humor och satir. Humor bygger på ett ständigt upprepat koncept och det komiska kan beskrivas som en kollision mellan mänskliga regelsystem, där kulturbundna antaganden om tillvarons ordning krockar. Olle Ferm har i boken *Abboten, bonden och höllasset. Skratt och humor under medeltiden* (2002) med hjälp av inkongruensteorin förklarat att den begreppsförvirring som uppstår vid varseblivning av en inkongruens måste tolkas och kategoriseras för att vi skall nå en humorupplevelse. Humorn är liksom satiren kulturellt och kontextuellt beroende, men satiren är mer tidsbunden eftersom själva målet och syftet med denna form av skämtsamhet är att driva, företrädesvis elakt, med aktuella tilldragelser som ofta har politiska implikationer.

Grönköpings Veckoblad, som år 2002 jubilerade som 100-årig, är en tidskrift uppbyggd kring såväl humor som satir. Satirens nutidsanknytning återfinns i veckobladets persongalleris göranden, varanden och uttalanden. Typsnitt, ålderdomligt och högtravande språk, liksom ständigt återkommande ålderdomliga fotografier av Grönköpings bekanta personligheter bidrar till den humoristiska profilen. Tidskriftens notiser känns lätt igen som händelser i den stora världen utanför Grönköping. *Grönköpings Veckoblad* driver med – eller snarare överdriver – mänskliga svagheter i allmänhet, men framförallt med kända och aktuella personer. Det är inte första gången veckobladet läggs under luppen. Dess roll som politisk opinionsbildare har till exempel granskats av Kerstin Wikberg i avhandlingen *Samhällets skrattspegel. Studier i Grönköpings veckoblad* (1978).

För att fira tidskriftens hundraåriga existens har jubileumsskriften *Humor* kommit till. Boken innehåller essäer av 14 författare – somliga kommer att nämnas här – och några är, eller har varit, medarbetare i tidningen. *Humor* består av två delar med en mer allmän del om humor och satir, och därefter skildringar som rör småstaden Grönköping.

För den som inte är så väl förtrogen med Grönköpingsandan erbjuder Rolf Hertzman och Rolf Christerson samt Ulf Schöldström, medarbetare i *Grönköpings Veckoblad*, en roande snabbkurs om den aktuella tidningens eviga aktörer respektive dess lingvistiska vändningar. Dick Harrison ger en exposé över humorns historia och pekar på dess kulturbundenhet. Han diskuterar även humorns tabuområden, och poängterar det problematiska med att kontrollera dess uttrycksformer eftersom humor bör ses som en form av säkerhetsventil (s 25). Aake Nystedt placerar in *Grönköpings Veckoblad* i förra sekelskiftets explosionsartade utgivning av skämttidningar. Nedgången för dessa humoristiska tidningar förklaras som en följd av nedlagda rakstugor och dagspressens expansion (s 87).

Cecilia Torudd, känd för sin "Ensamma mamman", presenterar bokens enda genusperspektiv. Skämtpressen har historiskt sett varit en manlig angelägenhet. Torudd påtalar bristen på kvinnliga förebilder inom humorgenren, vilket i sin tur resulterat i en allmän uppfattning om att kvinnor inte är roliga, det vill säga utom när det skämtas om kvinnan – de vanligaste och mest seglivade kvinnliga stereotyperna är fortfarande satkärringen och blondinen. Bertil Neuman tar sig an en annan schablon, "juden", när han resonerar kring huruvida man får skämta om vad som helst. Neuman menar att det handlar om taktkänsla och att vi bör vara medvetna om när vi passerar gränsen för det tillåtna. Det handlar således om individuellt ansvar. En generell regel, anser han, är att man ej får skämta om mänskliga lyten eller utsätta individer för förnedrande angrepp. Men när Neuman berör den stereotypa bilden av "juden", blir diskussionen något svajig och otydlig, eftersom detta varken rör sig om angrepp på enstaka individer eller uttryck från ett fåtal aktörer. En liknande ambivalens och otydlighet finns i formuleringen om

hur flickan ska reagera på att bli klappad i baken, då han menar att det är "[...] flickan och ingen annan som avgör om hon känner sig sårad eller ej" (s 48). Det är svårt att finna något lustigt i nedvärderande handlingar som förstärker och cementerar onödiga fördomar. Historikern Lars M Andersson har i sin avhandling *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (2000) analyserat och uppmärksammat hur skämtpressgenren medverkat, såväl språkligt som visuellt, i nationellt identitetsskapande processer genom att befästa en grupps annorlundahet. Andersson placerar därmed satir och humor i ett bredare perspektiv.

En återkommande problematisering och samtidigt det enda sammanhållande i denna publikation, förutom jubileumsföremålet, kan sägas vara humorns tabuområden. Sammanfattningsvis tycks man överens om problemet med att angripa humorns eller satirens uttrycksformer – det slår ofta tillbaka. Det som kan saknas i boken är en djupare diskussion, till exempel om humorns maktfunktion. Humor och satir är på sätt och vis allvarliga redskap – annars blir det banalt – och kan aldrig oskyldiggöras med ett: "det var bara ett skämt". Detta slutliga omdöme är kanske något oförtjänt, eftersom det trots allt rör sig om en bok som först och främst är ämnad att roa. *Humor* är en underhållande och lättläst bok av presentkaraktär. Önskas en mer djuplodande analys får den sökas annorstädes.

Lena Nilsson

Carin Bergström, *Skolmostrar och läsmästare. Lärare på landet före folkskole-reformen 1842*, Nordiska museets förlag, Stockholm 2000. 183 s.

Svensk utbildningshistorisk forskning har i olika undersökningar kartlagt folkundervisningens innehåll och organisation före folkskolan. Den modell med läsning och kristendomskunskap förmedlad genom hemundervisning och prästerliga förhör som etablerades på 1600-talet dominerade fram till folkskolans införande. Den var dock inte allenarådande. Från slutet av 1700-talet grundades ett växande antal sockenskolor där den kyrkliga undervisningen kompletterades med skrivning och räkning, färdigheter som främst efterfrågades av bondsöner.

Om lärarna i dessa tidiga sockenskolor har inte mycket varit känt. I brist på historisk forskning har den bild som de första skildrarna av folkskolans förhistoria målat upp kommit att gälla som etablerad kunskap, ofta upprepade i sockenhistoriker. Eftersom de första skolhistoriska författarna representerade folkskol-lärarkåren, bör deras skildringar läsas mot bakgrund av kårens professionaliseringssträvanden. Lärarna i de tidiga sockenskolorna fick i dessa framgångs-krönikor tjäna som negativa motbilder eller ofullkomliga föregångare till folkskolans välutbildade, professionella lärarkår. Enligt P Paulssons klassiska skildring,

Historik öfver folkundervisningen i Sverige från äldsta till närvarande tid (1866) var läraren i sockenskolan i regel en "gammal, lytt, försupen, eller till och med för stöld misstänkt eller straffad bonde, torpare, dräng eller simpel knekt" som i brist på andra försörjningsmöjligheter åtog sig skolmästarbefattningen.

Carin Bergström har underkastat denna bild en kritisk granskning. I en väl-skriven och rikt illustrerad bok undersöker hon vilka som undervisade i landsbyg-gens skolor före folkskolan. Undersökningen är begränsad till tiden 1800–1842 och gäller tre områden med tidig skoletablering: Skåne (Färs kontrakt), Värmland (Nyeds kontrakt) och Uppland (Oland-Frösåkers kontrakt). Av totalt 196 lärare var endast åtta kvinnor. Den förvånansvärt låga andelen kvinnor förklarar Berg-ström mycket trovärdigt med hänvisning till sockenskolans undervisning i skrivning och räkning, färdigheter som kvinnor vanligen inte behärskade. Endast 17 lärare uppges i källorna vara handikappade, och för de skånska lärarna var medel-åldern 38 år. Vissa lärare hade bisysslor, men inte mer än enstaka lärare kan för-fattaren beteckna som "avsigkomna figurer" (s 156). I stället framträder bilden av en både kunnig och engagerad lärarkår. Utbildningsnivån varierade visserligen, men ansatser till lärarutbildning förekom, inte minst i Växelundervisningssäll-skapets regi. Som regel tillämpades lärlingsmodellen, fortfarande nyttjad i lärar-utbildningarnas praktik.

En av undersökningens stora förtjänster är det komparativa perspektivet. Ut-vecklingen i de tre områdena jämförs och skillnader tydliggörs. Det är dock en-dast för Skåne som skolutvecklingen diskuteras i ett vidare perspektiv, där en-skifte och folkökning framhävs som viktiga faktorer bakom den snabba tillväxten av antalet skolor. Jordbrukets kommersialisering, som i den senaste forskningen om det skånska skolväsendet tillmätts stor betydelse som efterfrågefaktor, berörs däremot inte. Diskussionen av skolgrundandet i övriga undersökningsområden hade med fördel kunnat göras utförligare. Bergsbrukets betydelse för folkunder-visningens utveckling i Värmland, som antyds avslutningsvis (s 163), hade tjänat på att utvecklas ytterligare. Detsamma gäller godsherreans "patronatsrätt" vid tillsättningen av skollärare i områden dominerade av godsekonomi (s 157).

Bergström relaterar sina resultat till tidigare svensk forskning, men det inter-nationella forskningsläget saknas nästan helt. Också för nordiskt vidkommande saknas viktiga referenspunkter, inte minst Gösta Cavonius avhandling *Folkskol-lärarnas föregångare i Finland. Klockare och sockenskolmästare under frihetsti-den* (1943), som behandlar sockenskolmästarna i Finland på 1700-talet, och vars genomgång av lagstiftning och debatt på riksnivå dessutom utgör en viktig bak-grund till Bergströms undersökning. Värmlandsdelen hade vidare med fördel kunnat relateras till Knut Tveits undersökning av skolförhållandena på andra sidan riksgränsen, *Allmugeskolen på Austlandsbygdene 1730–1830* (1991). Tveit ägnar nämligen ett omfattande kapitel (s. 125–189) åt lärarnas bakgrund och villkor.

Bergströms studie har sin styrka i den omfattande och skiftande empirin, men

värdet av undersökningen hade kunnat bli ännu större med en tydligare teori-anknytning. Författaren noterar till exempel att lärarna i Skåne undergick något av en professionalisering under den aktuella perioden, men detta intressanta spår följs inte upp, trots att det finns tidigare svensk forskning att anknyta till.

Undersökningen slutar 1842 och antyder därmed på nytt folkskolestadgans avgörande betydelse. Särskilt mot bakgrund av Christina Florins forskning om folkskollärarkårens professionalisering skulle det vara angeläget med en under-sökning som spände över hela 1800-talet. Vad innebar folkskolestadgans till-komst för lärarkårens sammansättning? Småskolans införande på 1850-talet kan uppfattas som en återgång till eller sanktionering av sockenskolan, och i det per-spektivet kan Bergströms resultat förväntas vara relevanta långt efter 1842.

Carin Bergströms undersökning ger inte bara ny kunskap om det tidiga 1800-talets lärare på den svenska landsbygden. Boken innehåller också många värde-fulla bebyggelsehistoriska noteringar kring skolhusen, deras placering, utformning och funktion. Här finns ämne till en undersökning av ytterligare ett utbildningshistoriskt fält som i stort sett är utforskat.

Daniel Lindmark

Anders Mattsson, *Sveriges äldsta affärsbank. Wermlandsbanken*, Matsonia AB, Karlstad 2002. 502 s.

De svenska bankernas tradition att ge ut monografier över den egna verksamhe-ten är nästan lika gammal som bankerna själva. Under de senaste åren, möjligen som en avspeglning av det allmänt ökade intresset för historia, har företagsmono-grafin som genre upplevt något av en renässans. Ett av de främsta kännetecknen för bankmonografierna har alltid varit en relativt kraftig fokusering på bankens ledande tjänstemän och styrelseledamöter. Bankens framgångar, och eventuella misslyckanden, har därvidlag starkt kopplats till enskilda individers insatser. Anders Mattssons bok om Wermlandsbanken är skriven från två skilda utgångs-punkter. Bankens historia från 1832 fram till 1970-talets början skildras i ett när-mast lokalhistoriskt perspektiv. Värmland, det värmländska näringslivet och lokala potentater utgör kärnan i denna del av boken. Mattssons framställning är överlag oerhört detaljrik och vittnar också om en stor beläsenhet inom det bankhistoriska området. Inte minst ger det första avsnittet en mycket tydlig bild av det svenska affärsbankssystemets födelse från 1830 och framåt. I ett mer generellt och teore-tiskt perspektiv finns det dock tydliga brister i de inledande kapitlen. Liksom i många tidigare bankmonografier medför fixeringen vid enskilda personer, den strikt kronologiska dispositionen och bristen på konkreta frågeställningar att fram-ställningen blir en svåröverskådlig blandning av rena anekdoter och väsentliga fakta.

Bokens andra del, åren 1972–1993 – som sammanfaller med den tidsperiod under vilken Mattsson själv var anställd i banken – har en annan karaktär. I dessa avsnitt får läsaren en mycket initierad insidebeskrivning av den svenska bankmarknadens dramatiska omvandling. Ju högre upp i bankens hierarki som Mattsson själv avancerade, desto intressantare ur principiell och vetenskaplig synpunkt blir skildringen. Wermlandsbanken var nämligen en synnerligen väsentlig komponent i de kraftiga omstruktureringar som ägde rum i samband med att den svenska bank- och finansmarknaden avreglerades från och med 1980-talets början.

Wermlandsbankens omdaning inleddes 1985, när det Stockholmsbaserade investmentbolaget Bonnier & Bonnier Invest, med Karl-Adam Bonnier som huvudägare, förvärvade en majoritet av aktierna i banken. Bankens direktörer som under 150 år varit vana vid att Wermlandsbanken var en regional maktfaktor av betydelse, fick nu se banken bli en avsevärt mindre pusselbit i ett betydligt större finansiellt spel. Tidigare affärs- och vänskapsförbindelser som tryggt inriktningen på bankens verksamhet fick nu ge vika för helt andra prioriteringar. Ett drygt år efter att Bonnier & Bonnier Invest förvärvat majoriteten i banken, såldes den vidare till ett annat investmentbolag, Proventus. Samtidigt som de nya ägarna gav sig tillkänna presenterades också bildandet av en helt ny bank- och finanskoncern: GotaGruppen AB. I koncernen ingick vid sidan av Wermlandsbanken även de två regionala affärsbankerna Götabanken och Skaraborgsbanken samt en rad andra finansiella bolag. Sammantaget kunde den nya bank- och finanskoncernen erbjuda sina kunder en lång rad ekonomiska tjänster.

Med hänsyn till bankens starka regionala förankring och position inom det värmländska näringslivet, är det inte förvånande att värmlänningarna i allmänhet och bankdirektörerna inom Wermlandsbanken i synnerhet mötte den nya skapelsen och de nya ägarna med stark skepsis. Mattsson beskriver mycket ingående, och även underhållande, de värmländska intressenas kamp för att med alla medel mota bort de nya ägarna ur banken och behålla den regionala självständigheten. Kampen var dock förgäves. Efter att de nya ägarna lyckats få över Wermlandsbankens VD Gunnar Schotte på sin sida, tog GotaGruppen efterhand över hela Wermlandsbanken. När sedan de tre regionala bankerna inom GotaGruppen sommaren 1990 slogs samman till en bank, Gota Bank, var Wermlandsbankens tid som självständig organisation till ända. Bitterheten mot de Stockholmsbaserade ägarintressena förstärktes sedan ytterligare när hela Gota-projektet gick i sank i samband med finanskrisen hösten 1992 och Gota Bank övertogs av Nordbanken.

Sammantaget har Mattsson tagit på sig en mycket stor uppgift, nämligen att skildra en affärsbanks historia under drygt 150 år utifrån ett källmaterial som enligt uppgift består av mer än 300 hyllmeter skriftliga dokument. Frågan är om uppgiften varit Mattsson övermäktig, inte minst med hänsyn till att arbetet utförts under relativt kort tid. Skildringarna av bankens verksamhet fram till 1970-talets början tillför forskningsläget inom svensk bank- och finanshistoria föga.

Däremot är Mattssons initierade beskrivningar av bankens, och hela det svenska finansiella systemets, omvandling under 1980-talet och det tidiga 1990-talet av stort intresse för forskningen. Tack vare Mattssons position inom banken får läsaren en i sammanhanget närmast unik möjlighet att följa hur en organisation, och människorna inom organisationen, reagerar på förändringar som hotar den egna existensen och som bryter mot rådande traditioner och normer.

Tom Petersson

Peder Anker, *Imperial Ecology. Environmental Order in the British Empire, 1895–1945*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 2002. 352 s.

Den norske vetenskapshistorikern Peder Ankers bok *Imperial Ecology* är historien om hur den ekologiska vetenskapen växte fram i Storbritannien och dess kolonier i allmänhet och i Sydafrika i synnerhet under 1900-talets första hälft, med viss tyngdpunkt lagd på mellankrigstiden. Det övergripande temat är imperiets betydelse för ekologins framväxt, men även hur den ekologiska vetenskapen i brittisk kontext rör sig från det tämligen partikulära studiet av botanik till det ganska generella studiet av människan i hennes sociala och kulturella omgivning. Anker spårar denna utveckling i det brittiska imperiet genom att tidigt i sin framställning etablera två knutpunkter, eller kanske snarare nätverk, för den ekologiska vetenskapens framväxt, nämligen Sydafrika å ena sidan och det brittiska moderlandet å den andra. Att vissa brittiska ekologer kunde utföra sina undersökningar på den afrikanska savannen eller i regnskogen, medan andra var tvungna att hålla till godo med vindpinade strandremsor vid den brittiska kusten, spelade en inte oväsentlig roll för hur den ekologiska teoribildningen skulle komma att utvecklas under första halvan av 1900-talet. Resultatet blev två radikalt olika och konkurrerande ekologiska teorier som båda sökte placera in människan i ett ekonomiskt, socialt och kulturellt samspel.

I centrum för Ankers bok återfinns vi således två relativt starka ekologiska nätverk, ett sydligt baserat i kolonin Sydafrika och ett nordligt baserat i Storbritannien. Det är dessa nätverk som spelar huvudrollerna i den konflikt Anker sätter sig före att skildra. Båda nätverken hade karismatiska företrädare. Den nordliga falangen representerades av den till Oxford och Cambridge knutne Arthur George Tansley och dennes mekanistiska uppfattning om ekologi som en naturens ekonomi. Förutom ekologi var Tansley dessutom mycket fascinerad av Sigmund Freuds psykoanalys. Korsbefruktningen mellan ekologi och psykologi skulle komma att visa sig betydelsefull: Analogier drogs mellan människans själsliga utveckling i form av självständigt tänkande, förnuftiga resonemang och kunskapens organisering å ena sidan och det ekologiska habitatets evolution å den

andra. Likheterna var tillräckligt tydliga för att motivera ekologin som det instrument med vars hjälp imperiets skulle rättas till.

Sydafrikas företrädare inom det ekologiska området var John William Bews, i sin tur ivrigt uppbackad av premiärministern och tillika amatörbotanisten Jan Christian Smuts. Där Storbritannien och Tansley var mekanister, kom Sydafrika och Bews, främst genom Smuts inflytande, snarare att representera en holistisk syn på ekologi, där naturen betraktades som en gång för alla fixerad och om än inte orubblig så åtminstone inget man borde skaka om allt för mycket. Även här kom psykologin att spela viss roll, även om Smuts sannolikt var mer influerad av Walt Whitman än Sigmund Freud. *Imperial Ecology* beskriver alltså tydligt hur konflikterna mellan dessa olika teoribildningar också manifesterades i en motsättning mellan kolonisations- och koloni, mellan nord och syd liksom mellan mekanism och holism.

Men Ankers historia är inte enbart en historia om vetenskapliga teorier och deras användning, utan handlar även om hur ekologin som ung vetenskap hämtade sitt teoretiska ramverk från andra discipliner – Anker talar om en sorts tänkandets import när den relativt unga vetenskapen skulle finna sitt språk. Denna import förbyttes så småningom till en export när ekologin kring 1940 på allvar trädde fram som ett instrument i imperiets tjänst och som sådant applicerades inom politik och sociala vetenskaper. Särskilt slående är hur Smuts, i kraft av sitt ämbete, utnyttjade ekologiska principer även inom den sydafrikanska inrikespolitiken. Smuts ekologiska utgångspunkt var att naturen inte borde störas och han betraktade helt enkelt svarta och vita som olika arter, vilka mädde bäst av att vara separerade från varandra så att (onaturlig) konkurrens om utrymme och föda inte uppstod. För Smuts var det också tydligt, att även om Afrika (eller ännu hellre Sydafrika) kunde ses som mänsklighetens vagg, så hade afrikanerna, till skillnad från européerna, av någon anledning hejdats i sin evolution.

Denna aspekt på ekologins historia är naturligtvis mycket intressant, men ibland känns det dock som den har blivit väl tydlig i Ankers framställning. Är man som läsare inte själv väl insatt i ekologins historia är det lätt att man tappar bort var Tansley, Smuts och alla andra aktörer egentligen stod inom vetenskapen som sådan – boken rör sig förvisso över stora geografiska områden men stannar alltid inom det brittiska imperiet. Vilket genomslag hade dessa idéer internationellt? Eftersom ämnet främst rör botanik är det också lätt att känna sig en smula vilsen vad gäller applikationerna av ekologin inom zoologin.

Detta är dock perifer önskemål och Anker påstår inte att han med *Imperial Ecology* har någon annan ambition än att undersöka ekologins framväxt och betydelse inom det brittiska imperiet. Stilen är genomgående lättillgänglig och flyhänt och Anker vann också år 2000 Forum for History of Human Sciences avhandlingspris. Min största invändning gäller snarare det faktum att förlaget, Harvard University Press, i sedvanlig ordning vägrar att inkludera en litteraturlista. Som det är nu får man istället sitta och bläddra sig igenom drygt 70 sidor noter

för att hitta den referens man söker. Detta skall emellertid inte kasta någon skugga över vare sig Anker eller innehållet. *Imperial Ecology* sätter välbehövligt ljus på en intressant aspekt av ekologins historia

Sofia Åkerberg

Margaret MacMillan, *Peacemakers. The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War*, John Murray, London 2001 (paperback 2002). 528 s.

Versaillesfreden har en ständig aktualitet. Nu lyftes den fram bland annat för att ge en kunskap om varför staten Irak ser ut som den gör med dess stora kurdiska minoritet och blandning av sunni- och shiamuslimar. I USA görs även märkliga försök att framställa president George W Bush som en ideologisk efterföljare till president Wilson (se t ex Michael Elliott i *Time* 30/12 2002). Han skulle enligt detta resonemang kämpa för att göra världen demokratisk på liknande sätt som Wilson försökte.

Om denna fredsprocess har Margaret MacMillan skrivit en mycket läsvärd bok. Författarinnan är utbildad i Oxford och nu professor i Toronto. Vad som står i centrum i hennes framställning är det halvår från det att president Wilson kom till Paris i december 1918 till den 7 maj följande år, då tyskarna i spegelsalen i Versailles mottog fredsvillkoren. Som i den goda dramatiska framställningen skapas genom denna koncentration en stark känsla av närvaro och också ödesmättad. Författarinnan fuskar emellertid inte. Hon ger utmärkta bakgrunds-teckningar för de skilda frågorna. Man får till exempel följa processen mot Jugoslavien, Polen, Tjeckoslovakien, Irak, Jordanien, det moderna Turkiet och Palestina. Också fredens betydelse för relationen mellan Japan och Kina görs klar. 1919 är heller inte någon definitiv slutpunkt i framställningen, utan författarinnan låter oss veta vad som sedan händer.

Läsvärdet förhöjs mycket genom de många goda personteckningar som ges. Här finns "de tre stora", Georges Clemenceau, David Lloyd George och Woodrow Wilson. Clemenceau, som alltsedan fransktyska kriget var besatt av revanschbegär och hat mot Tyskland och det tyska; Lloyd George, walesaren som var främmande för den traditionella brittiska överklassen och som egentligen hatade krig; Wilson, historieprofessorn och universitetsrektor som kunde vara litet tröttsam, eftersom han var docerande också gentemot sina medförhandlare men som var den som särskilt förlorarna i kriget fäste sina förhoppningar vid. Även andra av 1919 års män är kända: marskalk Foch, utrikesminister Balfour, den blivande presidenten Masaryk, arkeologen och krigshjälten T E Lawrence, kemiprofessorn och senare presidenten Weizmann och general Kemal Atatürk, som lyckades slå en del av fredsresultatet över ända. Även många andra fångar intresset som serben Pasic, den polske pianisten Paderewski och den charmige

greken Venezileos, som kallades den störste grekiske statsmannen sedan Perikles.

Margaret MacMillan understryker vissa förutsättningar för fredsarbetet. Den allierade segern kom plötsligt. Ännu i mitten av år 1918 var de allierade hårt pressade. Det innebär att segerherrarna var dåligt förberedda för sin segrarposition. Att Paris, och inte exempelvis Genève, var platsen för fredsförhandlingarna ledde till att förhandlingarna påverkades av fransmäns tyskhät och väldiga säkerhetskrav. De intensiva och stundom mycket hårda förhandlingarna mellan "de tre stora" åstadkom trots allt en stor vänskap, som förklaras med att på maktens höjd är ensamheten stor.

Versaillesfreden har ett dåligt rykte. Tyskarna avskydde den. Också exempelvis den svenska opinionen tyckte att den var mycket grym mot de besegrade. Den store brittiske ekonomen Lord Keynes ansåg tidigt att den förhindrade ekonomisk återhämtning och skulle leda till nytt krig. Vi vet också att Adolf Hitler kom till makten i Tyskland 14 år efter Versaillesfreden och med propaganda mot freden som ett av sina främsta slagnummer. Jämför vi med andra av Europas stora freder, så har särskilt Wienkongressen kommit ut väsentligt bättre än Versaillesfreden och efter hand också Westfaliska freden. Efter krigsslutet 1945 fanns i jämförelse med 1919 en större förmåga att se framåt och att söka åstadkomma samverkan mellan segrare och besegrade. Det räcker med att nämna namnen George Marshall och Jean Monnet.

Margaret MacMillan vill ge freden och också fredsmakarna en äreräddning. Deras uppgift var utomordentligt svår med alla krav och önskemål som stred mot varandra. Om detta är bara att hålla med. Ingen av stormakterna hade heller sådan makt som USA idag så att villkor kunde föreskrivas. För Europa i dess helhet var behandlingen av Tyskland viktigast. Författarinnan menar att det inte var en speciellt hård fred för tyskarna. Hitler skulle ha stormat mot fredsvillkor hur de än hade sett ut. Men det viktigaste var inte vad Hitler tyckte, utan att han i denna fråga hade med sig den överväldigande tyska opinionen. Versaillesfreden blev en hävstång för honom mot makten. Det går kanske att hävda att de enskilda fredsvillkoren inte var orimligt hårda, men härtill kom att segrarna med fransmännen i spetsen gjorde vad de kunde för att förödmjuka tyskarna. De tvingades bära ansvaret för världskriget, och det dröjde innan de fick komma med i det internationella samarbetet.

Ett sammanfattande omdöme om boken är emellertid att den är mycket intressant. Författarinnan har mycket gedigna kunskaper om sitt stora ämne, och detta ämne är av utomordentlig betydelse för världen idag. Dessutom kan man läsa boken för att njuta av en skicklig uppläggning och mycket god framställningskonst. Även om den historiker skulle finnas som inte alls är intresserad av Versaillesfreden, kan vederbörande läsa boken för att få tips om hur en god berättelse kan disponeras.

Sverker Oredsson

Ahmed Rashid, *Jihad. Framväxten av en militant islam i Centralasien*, Svenska Afghanistankommittén, Stockholm 2002. 283 s.

Lärare i skolan och på universitet märker ofta av att kurslitteratur tar lång tid att skriva. Händelser som vänder upp och ned på läroböckernas slutsatser, som upplösningen av Sovjetunionen och den ekonomiska krisen i Asien, går inte att förklara utifrån våra vanliga grundböcker. Lärare förväntas då snabbt hitta texter som diskuterar orsaker till varför det blev som det blev. Kanske kan journalisten Ahmed Rashids bok *Jihad. Framväxten av en militant islam i Centralasien* vara en sådan text.

Centralasien är ett vitt fält på historieundervisningens karta. Det är synd, eftersom det idag är troligt att övriga världens förmåga att kommunicera och handla med de framväxande islamska rörelserna i denna del av världen kommer att spela en stor roll för vår egen framtid. Det visade väl inte minst händelserna den 11 september 2001.

För att förklara den senaste tidens utveckling i Centralasien utgår journalisten Ahmed Rashid från två historiska spår: Dels diskuterar han Islams olika inriktningar, dels diskuterar han den politiska och socioekonomiska situationen i området. De islamska riktningarna sufismen och jadidismen, som varit starka i Centralasien, hotas idag av importerade mer politiskt militanta ideologier. Det stora jihad, varje muslims personliga kamp för att bli en bättre människa, har hamnat i bakgrunden av det lilla jihad, upproret mot en orättfärdig härskare. Varför har denna uttolkning av islam vuxit sig stark i Centralasien? Rashid menar att svaret finns i den historiska utvecklingen under 1900-talet.

På 1920-talet annekterades Centralasien av Sovjetunionen. Landområdet delades, utan hänsyn till etniska eller religiösa gränser, och kollektiverades. Rashid berättar om nomader som valde att slakta sina djur eller vandra vidare med dem för att slippa tvångskollektivering, medan andra tvångsförflyttades eller tvingades till jordbruk. Under den sovjetiska tiden byggdes ekonomin upp runt olja, naturgas, mineraler och bomullsodling. Staten stod som garant för ett framväxande socialförsäkringssystem. Under perioden var praktiserandet av islam förbjudet och det förekom flera uppror gentemot den sovjetiska staten.

Centralasien spelade en viktig roll under Sovjetunionens krig mot Afghanistan – inte minst eftersom unga män rekryterades som soldater därifrån. Rashid menar att flera av dessa återvände från kriget med en beundran för talibanernas uthållighet. Väl hemkomna byggde de upp underjordiska islamska grupper för att bekämpa den egna regimen. Vid självständigheten år 1991 började nya problem. Tidigare export omöjliggjordes och socialförsäkringsprogrammen kunde inte längre betalas. Rashid menar att ländernas statschefer vid självständigheten hade unika möjligheter att locka utländska investerare till ländernas naturtillgångar, men att de misslyckades. Centralasien drabbades istället av fat-

tigdom, politisk oro, skenande arbetslöshet och ett nytt problem – militant islam.

Många utvecklingsteoretiker har försökt besvara frågan om varför vissa länder drabbas av ekonomiska kriser och hur de ska ta sig ur dem. Rashids svar är att Centralasien behöver nya ledare och stöd från Världsbanken och Internationella Valutafonden (IMF). Dock ger inte hans egna forskningsresultat ett entydigt svar på om IMF:s inblandning skulle hjälpa länderna ur den ekonomiska krisen. Samma ekonomiska kris drabbade länderna oberoende av om IMF varit där eller inte. Ledaren i Uzbekistan, Islam Karimov, motsatte sig internationell hjälp och privatiseringar. Enligt Rashid var det *därför* landet genomled svåra ekonomiska kriser efter självständigheten. Kirgizistan, som antog IMF-program och som privatiserade statligt ägda företag och fastigheter, hamnade också i kris med arbetslöshet, fattigdom och hunger som följd. Det förklarar dock Rashid med utelämnad hjälp från och hindrad export till Ryssland.

Det är även tveksamt om nya ledare skulle ha andra möjligheter än de gamla att locka internationella investeringar till sig. Utvecklingsteoretikern Ankie Hoogvelt menar att förklaringen till att internationella företag inte investerar i dessa länder är att västvärlden har exkluderat stora delar av den fattiga muslimska världen från ett globalt sammanhang. Militanta islamistiska gruppers framväxt och ökande popularitet kan kopplas till att flera miljoner muslimer, dels i de stora fattiga muslimska länderna, dels i västvärlden, inser att de inte kommer att inordnas i det globala ekonomiska systemet.¹

Orsakerna till de ekonomiska problemen i Centralasien kan säkert även sökas i den demografiska strukturen. En stor andel av befolkningen är under 25 år – 60 procent i Uzbekistan. Det hade varit intressant om Rashid diskuterat denna förutsättning mer utförligt, liksom hur kvinnor och barn överlever när den sista utvägen för männen är att gå med i militanta islamistiska grupper som kan betala sina medlemmar.

Boken är intressant eftersom vi vet så litet om Centralasien. Samtidigt innehåller den flera problem för historikern. Källmaterialet utgörs till stor del av intervjuer och tidningsartiklar, men vi får inget veta om intervjusituationer, hur representativa tankarna som presenteras är eller tidningsartiklarnas egentliga syfte. Trots bokens brister vore det intressant att använda *Jihad* som diskussionsunderlag i skolan eller på universiteten. Frågor som hur vi skriver historia, vems historia vi skriver, hur ekonomisk tillväxt uppstår eller avtar, hur ekonomiska kriser kan lösas, liksom frågan om huruvida ekonomisk demokrati är möjlig utan politisk demokrati och om det omvända är möjligt, skulle kunna fylla flera seminarier.

Susanna Hedenborg

1. Anki Hoogvelt, *Globalisation and the Postcolonial World. The New Political Economy of Development*, London 1997, s 182–200.

Helena Bergman & Peter Johansson (red), *Familjeangelägenheter. Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag 2002. 278 s.

En klassisk distinktion mellan ekonomisk historia och historia är att historiker studerar diskreta förändringar i politiken, som därefter sprider sig nedåt i folklagren, medan man inom ekonomisk historia studerar hur människors hantering av knappa resurser förändras. Även om distinktionen ter sig ålderstigen, vinner den, hos mig, åter mark efter en läsning av antologin *Familjeangelägenheter*, redigerad av Helena Bergman och Peter Johansson.

I grunden en välbehövlig, välskriven och välgrundad volym, lämnar den – som alla goda böcker – läsaren med en längtan efter mer. I inledningen gör redaktörerna distinktionen mellan sociala praktiker och politiska diskurser, vilket också får tjänstgöra som grunden för de två delar volymen är uppdelad i.

I den första delen skriver Peter Johansson om moderskapsersättning, Lena Eriksson om arbetslöshetsunderstöd, Johanna Overud om husmoderns roll i krigsindustrin och Josefin Rönnbäck om familjen som vapen i rösträttsfrågan. Alla uppsatser visar med tydlighet att familjen stod i centrum för vitt skilda politiska ärenden. Men bilden av hur familjen förväntades fungera var på intet sätt entydig. Det var först när 1920-talets arbetslöshet blev svår, som man kom att konstruera arbetslöshetsunderstödet med den manlige familjeförsörjaren i fokus. Den förstnämnda artikeln ger ett starkare stöd för uppfattningen att staten stödde sig på den manlige familjeförsörjaren under en lång tid – moderskapsunderstödet uppfattades nämligen av statsmakten som ett hot mot incitamenten för maken att sörja för sin familj. Denna tvetydighet avspeglas också i frågan om kvinnor i krigsindustrin, där staten agerade för att uppmuntra kvinnligt deltagande i industrin och för att få deras mobiliserade män att acceptera detta genom att övertyga kvinnor att återvända till sin huvudsakliga plikt, hemmet, när männen demobiliserades. Redan på 1910-talet hade delar av kvinnorörelsen ställt sig tveksam till att använda kvinnors speciella kompetensområde hemmet som ett vapen i rösträttsfrågan, eftersom man insåg att kvinnorörelsen riskerade att låsas in i vissa sakfrågor. Kvinnliga politiker som tog upp infrastrukturella frågor såsom ångbåtslinjer till Storbritannien framhölls därför som föredömen.

Den andra delen av volymen gör anspråk på att behandla sociala praktiker. Här finns artiklar om fattigvård (Birgitta Plymoth), fäder med utomäktenskapliga barn (Helena Bergman) och om män och kvinnor på anstalter för alkoholister (Johan Edman). Författarna väljer dock att fokusera vid politiska reaktioner på dåligt uppförande, snarare än sociala praktiker i sig. Att statsmakten reagerade starkt, visar Plymoths artikel med all önskvärd tydlighet. Fattigvården var inte bara till för att hjälpa, utan likaså för att kontrollera, likväl som att samla in kunskap. Också de barnavårdsmän som Bergman presenterar agerade i samma anda.

Här gällde de att få fäder utanför kärnfamiljen, att om inte bilda en, så åtminstone uppfylla sina materiella försörjningsplikter gentemot den. Alkoholistvården förhöll sig till ett mer vittgående syfte. Här skulle inte bara botas – här skulle också avvikare uppfostras till goda familjemedlemmar.

Sammantaget ger dessa artiklar ett intryck av en dynamisk diskussion i dåtiden, på intet sätt styrd av ett enda ideal utan flera. Men de olika förgreningarna av staten som studeras i boken, är tydligt formade med familjen i centrum; oavsett hur den betraktades av staten, var familjen tydligt relevant för de flesta policy-beslut. Men all denna forskning om direktiv lämnar också mig nyfiken på tidens dominerande sociala praktiker. Fungerade majoriteten av familjer som statsmakten ville? Hur kunde de göra det, då olika aktörer i staten ville olika saker vid olika tidpunkter? Härvidlag är den sista artikeln, Klas Åmarks bidrag om familjers livslopp under 1900-talet, upplysande. Under ingen period har en viss typ av familj varit särskilt dominerande. Inte ens under 1950-talet, vilket ofta målas upp som hemmafruns och kärnfamiljens årtionde, var det särskilt ovanligt att hustrur förvärvsarbetade. Avvikelserna ifrån – ehuru diversifierade – ideal var tämligen vanliga. Men här skadeskjuter också Åmark sina egna redaktörer, genom att visa på otillräckligheten i den distinktion som ligger till grund för volymen. För att undersöka sociala praktiker är det inte tillräckligt att studera dem som avviker från dessa, eller statens reaktioner på dem. Också mer skötsamma familjer levde ju i hög utsträckning ett annat liv än det statsmakterna ville/trodde, i en annan verklighet än statsmaktens. Sålunda verkar studien av den normativa och ideologiska nivån, på vilken den statliga diskursen enligt redaktörerna utspelas (s 14), inte heller vara tillfredsställande för samtliga diskurser – de egentliga familjerna lever i en annan diskurs. Detta innebär att bokens andra syfte, studiet av de sociala praktikerna, aldrig egentligen nås, och att de diskurser som studeras inte äger full generalitet. Boken bör sålunda betraktas som en renodlad politisk historia, inte det jag som ekonomhistoriker menar med en social historia.

Slutligen, detta är en bok vars innehåll jag längtat efter, en utomordentlig teckning av staten och statens verklighet. Att jag vill ha mer, är ett bevis på bokens förtjänster.

Per Simonsson

Peter Longerich, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, Piper, München & Zürich 1998. 772 s.

Med den strida strömmen av nya publikationer kring Förintelsen ökar behovet av översikter. Med sitt omfattande verk har Peter Longerich gett en mycket betydelsefull helhetsbild av den tyska nationalsocialistiska förföljelsen av och folkmordet på Europas judar betraktat som ett politikområde. Arbetet utgör däremot inte,

trots titeln, en helhetsframställning av judeförföljelserna som sådana. Intresset är riktat mot förövarnas beslutsprocess inte mot offren.

Utöver att utnyttja den rikhaltiga nya forskningen har Longerich genomfört omfattande egen grundforskning, inte minst har han kunnat få fram nya pusselbitar med hjälp av de arkiv som blev tillgängliga i Östeuropa efter 1990. Med tanke på att det är ett mycket omfångsrikt arbete hade delsammansattningar till kapiteln ökat tillgängligheten. Till skillnad från de flesta svenska vetenskapliga publikationer har boken självklart både person- och ortsregister.

Ett viktigt resultat som lyfts fram är att beslutsprocessen för hela perioden 1933 till 1945 radikaliserades i ett triangulärt växelspel mellan tredje rikets ledning där det rådde konsensus om raspolitikens riktning, lokala tjänstvilliga byråkrater som både plikttröget uppfyllde direktiv uppifrån och drev fram lokala lösningar, samt den högre byråkratin som samordnade politiken. Longerich ser judeförföljelserna som ett centralt led i regimens maktutbyggnad – inte minst Himmler hamnar här i fokus – och penetration av det tyska samhället.

Longerich urskiljer fyra eskalationsvägar. Den viktigaste, och därmed gör han en annorlunda tolkning än de sedvanliga, förlägger han till hösten 1939 då "Judenpolitik" övergår till "Vernichtungspolitik". En rad bestickande belägg presenteras: nu inleddes det så kallade eutanasi-programmet där cirka 100 000 tyska handikappade mördades i gaskamrar; planer utarbetades för en "slutlig lösning" med reservat där judarna skulle utplånas genom svält och sjukdomar; i Polen genomfördes massavrättningar av grupper ur den polska eliten, då och då också av judar och på spridda platser också kvinnor och barn redan från hösten 1939 i "vedergällningsaktioner". Den andra eskalationsvägen inträdde i samband med operation Barbarossa sommaren 1941 när de mordiska planerna, om vilka det rådde stor enighet bland de styrande, började genomföras i stor skala med massarkebuseringar av judiska barn, kvinnor och män i Sovjetunionen. Den tredje fasen inträdde hösten 1941 då Hitler fattade beslut om att utvidga deportationerna till Europas judar i sin helhet: nu började man också bygga förintelselägren där judar från avgränsade delar av Polen systematiskt mördades. Det sista eskalationssteget inföll sedan under våren 1942, när en systematisk förintelse av alla Europas judar som tyskarna kunde komma åt inleddes i förintelselägren. Slovakiska och franska judar var de första som drabbades.

Longerich ger med sina huvudresultat ett trovärdigt bud i den avklingande motsättningen mellan intentionalister och funktionalister. De förra har betonat Hitlers och antisemitismens avgörande betydelse. Man har menat att Hitler tidigt hade bestämt sig för folkmordet, och att det stod i samklang med hans ras- och Lebensraum-program från 1920-talet. De senare har avvisat ett långsiktigt program och pekat på en "kumulativ radikalisering" med en nyckelroll för lokala befattningshavare. Hitlers roll har tonats ned. Tolkningstvisten resulterade i ett ofruktbart sökande efter Hitlers definitiva beslut om igångsättandet.

Longerich ställer sig med sin tolkning om beslutsprocessens utformning kritisk till båda sidor men lyfter ändå fram antisemitismens avgörande betydelse. Politiken drevs av utpräglat ideologiska motiv med stöd från både de styrande och de aktiva anhängarna till nazistpartiet. Den intressanta frågan är inte varför Hitler hyste de uppfattningar han hade utan hur han och det styrande skiktet kunde genomdriva sitt radikala program.

Det är värt att lägga märke till att Longerich modifierar själva utgångspunkten för Daniel Jonah Goldhagens och Christopher Brownings teser om att det var "vanliga tyskar" respektive "vanliga män" som utförde mordet i Östeuropa. De båda författarna utgick båda från rättsmaterialet från en process rörande reservpolisbataljon 101. Longerich menar att båda saknar insikter i de förhållanden som faktiskt rådde inom de polisbataljoner som ingick i Förintelsens maskineri. Bland annat pekar han på att bataljon 101 med sin höga andel reservister var atypisk, totalt rekryterades bara 20 av 100 polisbataljoner med reservister, övriga var så kallade kasererade yrkespoliser. Reservisterna hämtades delvis från SA-leden och värvningen till dessa förband sköttes efter Polenfälttåget 1939 gemensamt av SS och polisen. Av de sökande, som lockades med befrielse från tjänst i armén, godkändes bara var fjärde. Alla befäl i reservbataljonerna var yrkespoliser och flera av dem hade SS-utbildning eller fronterfarenheter från första världskriget och/eller från frikårerna. Med stor sannolikhet är sista ordet härmed inte sagt i denna fråga.

Man får hoppas att det inte dröjer alltför länge innan Longerichs intressanta resultat når utanför de akademiska kretsarna och tas upp i mer allmänna översikter.

Pär Frohnert